કુમાર

માર્ચ
૧૯૪૨ આવતી કાલનાં નાગરિકો
ઘડતું અદ્યતન માસિક
તંત્રી · રવિશંકર મ. રાવળ
સંપાદક · બચુભાઈ રાવત
વર્ષ ઓગણીસમું · અંક ૩
સળંગ અંક ૨૧૯

[illegible] અને 'બંગાળ'ના સૌમ્યસરળ [illegible]કાર શ્રી રમેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તીનાં બે કૃતિઓ. ઉપર: રંગીન વૂડકટ ચિત્ર-'તલમિયન' બાજુમાં રંગીન લીનોકટ ચિત્ર-'અર્જુન અને ચિત્રાંગદા' નાટકનો એક પ્રસંગ. કલાકારના પરિચય માટે અંદર જુઓ: 'મારી નજરે'

કુમાર

માર્ચ ૧૯૪૨ અંક ૨૧૯

ચિત્રો

કવિતા

ચરિત્ર

નાટિકા

લેખો

વિભાગો

કુમાર પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે બહાર પડે છે

મુદ્રક-બચુભાઇ રાવત, તંત્રી અને પ્રકાશક-રવિશંકર રાવળ, કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ. વાર્ષિક રૂા. ૬, પ્રદેશના રૂા. ૬॥, પરદેશના ૧૨ શિ., છૂટક દસ આના: મુંબાઇમાં: કુમાર ઑફિસ, ૧૩૬-૧૪૨ મેડોઝ સ્ટ્રીટ; આર. આર. શેઠની કં. અથવા રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ. વડોદરામાં: નૂતન ફોટો સ્ટુડિયો, રાવપુરા.

ઉનાળાની એકાન્તે ફોટો : શ્રી નગીનદાસ નલાવાળા.

ગયા જાન્યુઆરીના મુંબાઇ આર્ટ સોસાયેટીના પ્રદર્શનમાં ફોટોગ્રાફી વિભાગમાં રૂપાનો ચન્દ્રક મેળવનાર કૃતિ

(બ્લૉક : મુંબાઇ આર્ટ સોસાયેટીના સૌજન્યથી)

હાફેઝ ની કવિતાઃ ચિત્રકાર ઃપી આર રૉય

મા
માર્ચ ૧૯૪૨
આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક

પનઘટ*

(વસંત–મંદા–સ્રગ્ધરા)

વિશ્રામ તું પરમ એક તરસ્યાં કરોનો,
તું તો પ્રતીક સહુ મંગળ ઊર્મિ કેરું,
કેટલાં અનેક તરસ્યાં જગમાં ભમે તે
તારે કરે ઘડીક આવી સુખે વિરામે.

આકાશમાંથી પનિહારી કૃપા ઝુકાને
તોઈ રહે તૃષિતનેણ તને, તહીં કો
કોડભરી રમણીઓ નયનાભિરામ
સંવેદને મધુર કૈંક તને જગાડે!

તે કંકણો રણકતાં, પદનૂપુરો તે,
તે પાનીઢંક ઉડતાં નવરંગી ચીર,
ને તે મીઠું મલકતું ઉરમાં છુપું કૈં,
તેનું આહીં તવ કરે પ્રતિબિમ્બ જોતાં
આનન્દ તે થનગન ગતી
કોડીલી અંગનાને
તારા જેવું, પનઘટ, બીજું
સ્થાન કો પ્રેરણાનું?

સંસારના અનલથી સળગી રહેલી,
તારી કને વિવશ કો હતભાગી નારી
આવી હશે હૃદયનો ઉભરો શમાવા!
તેં તો વળી સુણી હશે કથની અનેક
વૈધવ્યની કરુણ કો અતિ મર્મભેદી!

ને ચંડ ત્યાં ગગનમાં બની ઉગ્ર પેલો
જ્યારે રહે વરસી આપણુ કાળસૂર્ય;
ને મેલી સૌ રતુમડી બનતી દિશાઓ
રૂંધી રહે સકળ જીવનઆશ લોકે,
ત્યારે તું તો પ્રલયનાં ધગસાણમાં એ
સંતાપ સૌ જિરવીને સ્થિતપ્રજ્ઞ જેવો,
તે ખેદુ ને વ્યથિત તે અબળા જનોના
અન્તર્દાહો સહુ શમવતો
એક આધાર થાતો,
તારા જેવો, પનઘટ, બીજો
પ્રેમનો કો ફુવારો?

આવે અહો! તવ સમીપ પ્રસન્નગાત્રી,
રાખી કટોરી કર તારકની નિશા, ને
આવે પીવા રવિ અને શશી નિત્ય તો યે
તારાં અમીઝરણુ તે ન સુકાઇ જાતાં!
ના માત્ર તું મનુજ કે કદી વ્યોમ કેરી
છીપાવીને ઉરતૃષા મન તોષ ધારે;
તું તો વિહંગગણ કો વણ બોલાવ્યાં
આમંત્રી રે' પળપળે વિચિ–અંગુલીથી!
ના એટલું જ— અમૃતાત્મ, સદાય તું તો
તે દૂર ભૂત વળી ભાવી પ્રતિ નિહાળી,
સીંચી પ્રફુલ્લ કરકુંજ અનેક હોંસે,
સોહી રહે ગહન કાળતણે પટે કો
નિત્યે ખીલ્યા પ્રખર રણમાં
લીલી નાઘેર જેવો!
સંતપ્તોનો, પનઘટ, જગે
એક વિશ્રામ તું તો!

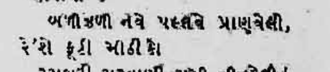

કો ગોપબાલ આહીં અંસરી મીઠી છેડી,
જાતો હશે જગવી કોમલ ભાવ કાંઈ;
ગોપીતણા ઉરમાંહીં; નીરખી તને તે
કેવું હશે જીવન સાર્થ થતું જણાતું!
તું હે રસેશ, સુકુમાર જ ઊર્મિઓ કો
કોડભરી ગુલછડી સમી કન્યકાની
ઝીલી, બને પ્રણયના મૃદુ કોઇ છૂપા
સંકેતનું વિરલ સ્થાનક કૈંક વેળા!
તારી કને દિવસરાત અનેક સેવ્યાં
સ્વપ્નોતણી સફળ સિદ્ધિતણી જ છાની
વાતો તને કહીકહી ન ધરાતી ઘેલી,
પાનેતરે વિગલ્ગ મંગલ સોહતી કો
પ્હેલી વેળા જતી નવવધૂ
કાન્તની પાસ જ્યારે,
હૈયું તારું, પનઘટ, તદા
રોક્યું રોકાય આ કે?

તારી સમીપ પ્રિય હું સ્મરીને સુહાગી
તારાં સ્વરૂપ સહુ પ્રેમળ, આજ આવ્યો!
મારે નથી ભરવી તારકની કટોરી,
આશ્ચર્યની પીવી નથી મદિરા, ન પાવી!
હું મર્ત્ય, તું અમર!–એટલું જો હું પ્રીછું
મારે ઘણું ય! પણુ એક જ તેણ મારું
રાખે તું જો પનઘટ, પ્રિય બંધુ તો હું
યાચું તને! વિમલ એક પ્રસન્ન ઊર્મિ
તું પ્રેરીને ઉર જગાડી અતંબરાને
ગાનો તણી ચિર વહાવ વિમુક્ત ધારા,
જે કાળના રણુ મહીં અતિ દૂર દૂરે,
સંતપ્ત ને વ્યથિત કો ઉરબાગ ભોમે,
મ્હોરાવી કૈં
બળીઝળી નવે પલ્લવે પ્રાણવેલી,
રે'શે ફૂટી મીઠી કો
રસભરી સરવાણી સમી નીતરેલી!

સ્નેહરશ્મિ

*તરતમાં પ્રકટનાર એ નામના સંગ્રહનું મુખકાવ્ય

ઉત્તર ભારતનાં કલાકેન્દ્રોના સંપર્ક અર્થે તંત્રીએ કરેલી સંસ્કાર-યાત્રામાં કલકત્તાનું વર્ણન આગળ ચાલુ

શાંતિનિકેતનમાં મારા જાણવામાં આવ્યું હતું કે શ્રી અવનીબાબુની તબિયત હમણાં બહુ શિથિલ રહે છે અને ભાગ્યે જ કોઇને મળે છે અથવા બહારની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લઇ શકે છે. તેમને ૭૧મું વર્ષ બેઠું તેની અભિનંદનસભા ત્યાં થઇ તેમાં પણ જાતે જઈ શકયા નહોતા. માત્ર તેમના પ્રધાન શિષ્યવર્ગને ઘર આગળ થોડી મધુર વાતચીતની તક મળી હતી. તે મંડળમાં શ્રી નંદબાબુ પણ હતા. એક મિત્રે એ પ્રસંગની બહુ નોંધપાત્ર વાત કહી.

વર્ષો પહેલાં થોડી મજાકમાં શ્રી અવનીબાબુએ શ્રી નંદબાબુને કહ્યું, 'નંદ, તું મારી ગુરુદક્ષિણા તો આપ; હજુ તેં મને કંઇ નથી આપ્યું. જો તું કંઇ આપવા માગતો હોય તો કાલીઘાટ પર સવારથી જઇને ત્યાં બેસી, ચિત્ર કરી, જનતાને વેચી, એક દિવસમાં જે મળે તે મને આપ.' નંદબાબુ તો શ્રદ્ધાન્વિત ભક્ત શિષ્ય હતા; એટલે બીજે જ દિવસે એ વાતનો અમલ કર્યો. આખો દિવસ ઘાટ પર બેસી ચિત્રો કરી વેચ્યાં તેમાંથી પાંચસાત રૂપિયાની રકમ ઉપજી તે લઇ આવ્યા અને ગુરુચરણે ધરી. એ રકમનું પડીકું વાળી અવનીબાબુએ કોઇ એક ઠેકાણે સાચવી મૂકેલું, તે ઉપરના અવસરે ઊઠીને શોધી લાવ્યા અને નંદબાબુને યાદી આપી કહ્યું, 'લે ભાઈ, તારી ગુરુદક્ષિણાનો સદુપયોગ કરવાનો આજે અવસર મળ્યો છે. આજે તારા વિદ્યાર્થીઓને આ રકમમાંથી મીઠાઈ ખવડાવજે!'

શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરની મુલાકાત

● શ્રી અવનીબાબુના વિનોદ અને મૌલિકતાનું આ એક ઉદાહરણ છે. દરેક પ્રસંગે વ્યક્તિ કે કૃતિ પર તેમના મગજમાંથી કંઇ ને કંઇ નાવિન્ય પ્રગટે છે એવો તેમના પરિચયમાં આવેલા સર્વને અનુભવ થયો છે. પણ મને ઘણાએ કહ્યું કે હમણાંહમણાં તેમની તબિયતના કારણે ઘણીવાર મામૂલી વાત પર પણ તે ખફા થઇ જાય છે, માટે મળવા જવા સારુ યોગ્ય સમય માગજો જ. મેં તો અગાઉથી જ પત્ર લખેલો. તેમના સ્વહસ્તે તેનો ટૂંકો પણ ભાવભર્યો પ્રત્યુત્તર મળ્યો, એટલે બીજે દિવસે સવારે નવ વાગ્યે અમે દ્વારકાનાથ લેઇન જવાની ટ્રામ પકડી.

શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુર ગુજરાત કલાસંઘનાં ચિત્રો અવલોકે છે. ડાબી બાજુએ : રવિશંકર રાવળ અને તેમના ચિ. નરેન્દ્ર રાવળ

શ્રી અવનીબાબુ મારે મન કળાના એક અગ્રગામી ઋષિ હતા. તેમને ૭૦ વર્ષ પૂરાં થયાં તે નિમિત્તે મારે અભિનંદન રૂપે ગુજરાત તરફથી કંઇક ભાવ પ્રદર્શિત કરવો જોઇએ એવું કર્તવ્યભાન થયું એટલે એક પુષ્પહાર લઇ અમે આઠેક ફૂટ પહોળી દ્વારકાનાથ લેઈનમાં પેઠા. જૂની ઢબનું કલકત્તા હજી અહીં જીવંત છે. અંદર જરા દૂર ગયા પછી મોટો ચોક આવે છે. તેની ચારે તરફ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વખતની ઢબની થાંભલાવાળી મોટી હવેલીઓ છે. જમણે હાથે પહેલું જ મકાન શ્રી અવનીબાબુનું છે ને સામેનું મકાન ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથનું છે.

પહેલાં

● ૧૯૨૦માં હું પૂર્વના પ્રવાસે ગયો ત્યારે આ ગલીમાં આવેલો. એ વખતે શ્રી અવનીન્દ્રનાથ કલકત્તા કળાશાળાના અધ્યાપકપદેથી તાજા નિવૃત્ત થયા હતા, પણ તેમણે સ્થાપેલી ઓરિએન્ટલ આર્ટ સોસાએટી આબાદીની ટોચ પર હતી. સમવાય મૅન્શનના એક વિશાળ માળ પર તેના અભ્યાસખંડો, બેઠકો ને ગ્રન્થાલય જોઇ હું છક થઇ ગયો હતો. તેમના ઘરનો પણ આગળનો વૈભવ અને ભભકાની છટા ઔર હતાં. દેશદેશાવરના કલાકારો અને કલારસિકો તેમને ઘેર મહેમાન થતા યા મુલાકાતો લેતા, અને હિંદ તેમજ બહારનાં પત્રોમાં તેમના નિવાસનું તેમજ તેમની કલામય વિનોદી પ્રકૃતિનું અને તેમના બંધુ શ્રી ગગનબાબુનું રંગદર્શી વર્ણન પ્રસિદ્ધ થતું. ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં, દાદરના કઠેડાથી શરૂ કરી દીવાલો, ગોખ ને બારસાખો ઉપર તથા ખંડે ખંડમાં તેમણે પૌરસ્ત્ય કળાની પ્રતિમાઓ, ચિત્રો અને રચનાઓથી ઘરમાં કંઈક મુઘલાઈ, કંઈક રાજપૂત, કંઇક તિબેટન ને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનું સંગીત ઊભું કર્યું હતું. પાછળની વિશાળ પરસાળમાં એ બંને કલાકાર ભાઇઓની નિરંતર બેઠક રહેતી અને થોડેથોડે અંતરે આરામ ખુરશીઓ પર બેઠા નવાબી હુક્કાની લાંબી નળીઓ મોંમાં રાખી પોતાનાં ચિત્ર સર્જનો કર્યે જતા. અંદરના એક મોટા ખંડમાં વચ્ચોવચ જમીન પર નીચી બેસણીની પાટ પર મોટા ગાદીતકિયાની બેઠકો હતી, અને બારીઓ તથા દીવાલો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સમયનાં ઊંચાં અને મોટાં માપનાં હતાં છતાં તેનું એ રૂપ ઢાંકવા અહીંતહીં મુઘલ વેલપત્તીઓ કે બારીઓમાં ગુપ્તકાળની છાંટવાળી લાકડાની રચનાઓ કરી હતી. ભીંત ઉપર અને ખૂણાઓમાં શ્રી અવનીબાબુએ તેમજ તેમના જાપાની કલાકાર અતિથિએ દોરેલાં નાનાંમોટાં ચિત્રો ઔચિત્યપૂર્વક ગોઠવ્યાં હતાં. એકેએક ખંડ નવી દૃષ્ટિ, અભ્યાસ અને સંશોધનના પરિપાકથી સર્વાંગ પૌરસ્ત્ય સ્વરૂપ અને સુગંધ અર્પતો હતો. ઘણાનું અનુમાન હતું કે તેમણે એકઠી કરેલી એ કળાસમૃદ્ધિ બેથી અઢી લાખ ઉપર પહોંચી હતી! આખા ઘરમાં દરેક ખંડ તરફે

આ સાથે વર્ણવેલી મુલાકાતને દિવસે દોરેલો
શ્રી અવનીબાબુનો સ્કેચ - અને નીચે: ૨૧ વર્ષપર
૧૯૨૦માં પહેલી મુલાકાત વખતે દોરેલો સ્કેચ.

બાળકો ને યુવતીઓથી ભર્યાંભર્યાં લાગતો હતો. શ્રી અવનીબાબુની સુદૃઢ ઊંચી કાયા અને તબિયતભર્યા સ્મિતવાળી આંખની ચમક ને હોઠની લહેર તેમને એક અનેરું વ્યક્તિત્વ આપે છે. અનેક વિદ્વાનો, કલાકારો અને વિદ્યાર્થીઓ સાથેના એમના વાર્તાલાપો કલ્પનાતરંગ અને મૌલિકતાથી નોંધપાત્ર બન્યા છે. હિંદનાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલાને મોખરે રહેનાર આ ભવ્ય પુરુષને સર્વશ્રેષ્ઠ કલાનાયકની પદવી આપવામાં યુનિવર્સિટી ને સરકારે એકમતે સહકાર આપ્યો હતો.

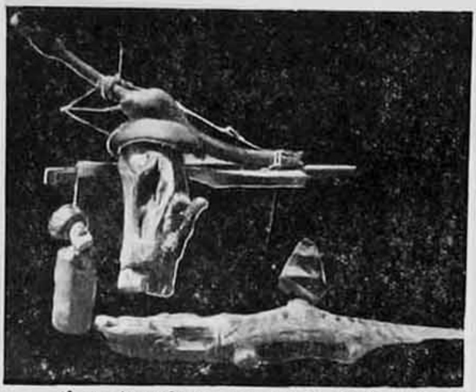
દેશપરદેશમાં હિંદી કલાનો ધ્વજ ચડાવનાર અવનીબાબુ એક વખતે પાકા યુરોપી ઢબની શ્રદ્ધાથી ચિત્રો કરતા, પણ ૪૫ વર્ષની અવધે તેમણે એ અંચળો ફગાવી દઈ માતૃભૂમિના જીર્ણ કલામંદિર-નો ઉદ્ધાર કર્યો અને આજે શિષ્યપરંપરાએ કંઈ નહિ તો ૨૦૦૦થી વધુ યુવતીઓને એ મંદિરની દીક્ષા મળી ચૂકી હશે. મેં પણ જૂના મૉડર્ન રિવ્યૂમાંથી એમની કલાકૃતિઓ ને આદર્શ પાડી માની હતી.

આજ (૨૩-૯-૪૧)

● એમની ઉત્તરાવસ્થાએ એમના સફળ જીવનને અભિનંદન આપવાનો અન્ય અવસર મને પ્રાપ્ત થયો છે એ વિચારથી હું મનમાં ભાવ ને પ્રસન્નતા ધારણ કરી એમના ઘરમાં પ્રવેશ્યો. જે બારણા આગળ એકબે ચમકતી મોટરો હતી, પાંચસાત દરવાનો હતા એ ઘરમાં આજે સૂનકાર શાંતિ હતી. નવ વાગ્યા હતા છતાં અમે વહેલા પહોંચ્યા કે શું એવી શંકા થઈ. અંદરના પેલા જાણીતા દાદર પર ચડી ઉપલે માળે બારણા આગળ જરા અવાજ કર્યો એટલે એક નોકર આવ્યો. તેને મારી ચિઠ્ઠી આપી. દરમિયાન ચોમેર નજર કરી તો મારું પૂર્વનું ચિત્ર બધું અલોપ થએલું લાગ્યું.

દાદર, કોઠો, ભીંત અને ખંડો, જાણે ઘર ખાલી કરી રહેનારાં ચાલ્યાં ગયાં હોય એવાં અટવાં બની ગયાં હતાં. ચિત્ર, મૂર્તિ, ફર્નિચર કે કોઈ ચીજ ક્યાં યે દેખાઈ નહિ. મને ખબર મળ્યા હતા કે તેમણે પોતાનો સર્વ કલાસંગ્રહ વેચી નાખ્યો છે અને કોઈ કૌટુંબિક આપત્તિને કારણે આ ઘરનો પણ ત્યાગ કરવાના છે. પણ આ રીતે ધર્મશાળા જેવું ખાલીખમ અને નિ:સ્તબ્ધ વાતાવરણ જોઈ મને બહુ ભીતિ લાગી કે તેમની તબિયતના શા હાલ હશે. નોકર થોડી વારે પાછો આવ્યો અને પાછો નીચે પાછળની મોટી પરસાળમાં લઈ ગયો. ત્યાં બીજે છેડે મારા બગીચામાં હોય એવા એક પાટ ઉપર એમની પલાંઠી વાળેલી મૂર્તિ દૃષ્ટિએ પડી અને મારી કલ્પનામાં યે નહોતી એવી પરિચિત રીતે તેમની અસલ લહેરથી મને પાસે બોલાવ્યો: 'આવો આવો; પાસે બેસો. મારો એક પૌત્ર બીમાર હતો તેની સારવાર માટે રાત્રે ઉજાગરો થએલો, એટલે હું હમણાં જ ઊઠ્યો છું. હવે નિરાંતે વાત કરો. મેં પ્રથમ તો તેમને હાર પહેરાવી વંદન કર્યું. એથી તેમની પ્રસન્નતા વધી. કોઈ ઓલિયા ફકીરની બેપરવાઈથી બાદશાહી ઢબે તેમણે તો વાત ઉપાડી. થોડી વારે નોકર તેમના માટે ચા અને ટોસ્ટ લઈ આવ્યો. અમને પૂછ્યું: 'તમે કંઈ લેશો?' પણ અમે બધું પતાવી આવેલા તે વાત કરી એટલે આગ્રહ કરાવ્યો નહિ. મોટા પરિવાર ને સંપત્તિવાળા આ વૃદ્ધને શાંતિથી એક પ્યાલો ચા અને બ્રેડ પતાવી ધીરેથી એક મોટું પાન મોઢામાં ચડાવી દેતા જોયા ત્યારે લાગ્યું કે એમને બહારના ભરતીઓટની જરા યે પરવા નથી. તે તો પોતાની કલ્પના અને કલાવૃત્તિની લહેરમાં સદા મસ્ત છે અને રહેવાના.

શ્રી અવનીન્દ્રનાથે લાકડાના ટુકડા ને વાંસની ગાંઠો જેવી મામૂલી વસ્તુઓમાંથી બનાવેલાં બાળકોનાં નવતર રમકડાં

મેં પહેલાં તો ગુજરાત કલાસંઘનાં ચિત્રોની છાપો બતાવી. શાંતિનિકેતનની વાત કરી. ગુજરાતનાં જૂનાં ચિત્રો બતાવ્યાં. બધું જોઈને કહે: 'આખું હિંદુસ્તાન એક જ છે. હિંદની પશ્ચિમની બાજુએ ગુજરાતમાં રંગ અને રેખાનું જેવું સર્જન છે તેવું જ અમારી બંગાળની આગ કળામાં છે. પણ હવે તમારા વિદ્યાર્થીઓને કહો કે આલેખનની શક્તિ વધારે. અરે, હું ચિત્રો જોતાં જ મત્ત થઇ જાઉં છું અને બાવડાંમાં સ્ફુરણા થાય છે. I feel like an old war-horse hearing canon. I wish I were young again. (તોપોનું ગર્જન સાંભળી ગર્દન ઉઠાવતા યુદ્ધના વૃદ્ધ અશ્વ જેવું મને થાય છે. હું ફરીવાર તરુણ બની જાઉં તો કેવું સારું?) તમે જે કામ કરો તે ભાવિ પ્રજાને પણ કામ લાગે એવું કરજો. દરેક વિષયનું જ્ઞાન અને વિગતો ચિત્રમાં ઉતારજો:

કલાકાર શ્રી મણીન્દ્રભૂષણ ગુપ્તાને ઘેર: જમણી બાજુ-રવિશંકર રાવળની પાછળ શિવકુમાર જોષી અને વ્રજલાલ ત્રિવેદી

યાન, આસન, વસન, ભૂષણ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, પાતાળ, (યાન એટલે બધાં વાહનો, પાત્રો વગેરે; આસન=શરીરની બધી ચેષ્ટાઓ; વસન=બધાં વસ્ત્રો, આભૂષણ, બધી જાતના અલંકારો અને સાધનો; સ્વર્ગ=આકાશના રંગો અને વાતાવરણ; પૃથ્વી=દશ્યો, વનસ્પતિ વગેરે. પાતાળ=જમીનમાંથી નીકળતાં પદાર્થો અને પ્રાણીઓ.)

વૃદ્ધ બાળક

● આ એમની વસ્તુનિરૂપણ કરવાની લાક્ષણિક ઢબ હતી. એક વાર તે વાતના રસે ચડ્યા એટલે વખતનો પ્રશ્ન જ ન રહે. એમણે કહ્યું 'મેં ગુજરાતી પણ શીખવા માંડ્યું હતું. હું ચિત્રો નીચેનાં નામ વાંચી શકું છું. આપણે એકબીજાના પ્રાંતની ભાષા જાણવી જ જોઇએ. ગુજરાતી હું કરુણાશંકર માસ્તર પાસે શીખતો હતો. તેમની તબિયત કેવી છે?' એમની સ્મૃતિ આમ અજબ ઝબકારા મારે છે. છેવટે મેં કહ્યું, 'આપની હાલની પ્રવૃત્તિ કંઇ હોય તો બતાવશો?' એટલે હસીને કહ્યું, 'જુઓ હું હવે વૃદ્ધ થયો છું; અને વૃદ્ધાવસ્થા એ બીજી બાલ્યાવસ્થા છે, એટલે મને હમણાં રમકડાં કરવામાં મજા પડે છે. મારા પૌત્રને ખુશ કરવા મેં રમકડાં બનાવ્યાં છે તે હું તમને બતાવું.' એમ કહેતાંક ને અમને ઉપાડ્યા. ખાલીખમ મોટા ઓરડા પસાર કરી અમે ઉપરની પરસાળમાં તેમની અસલ જગ્યા પર પહોંચ્યા. બધે જૂનાં ટેબલો, જૂની ખુરશીઓ અને નીચે દેખાતો ઉજ્જડ બગીચો! પણ તેમણે એક ખાનું ઉઘાડી કાચલાં, શંખલા, પથરા અને વાંસની ગાંઠોના ઢગલામાંથી થોડીક ચીજો કાઢી બતાવી તો સર્જકશક્તિનો તદ્દન નવો જ પરિચય મળ્યો. એકાદ લાકડાના ટુકડાને અહીંતહીં જરા છોલી તે પર આંખ મૂકેલી અને મગરનું રૂપ કરી નાખેલું! એક વાંસની ગાંઠમાંથી વાઘનું મોં ઉપસાવેલું! લાકડાના ટુકડામાંથી વહાણો બનાવેલાં અને કેટલાંકમાં તો દોરી અને કમાનની રચનાથી હીલચાલ થાય એવું ગોઠવેલું. મામૂલી ચીજોમાંથી કલ્પના અને યોજના વડે બાળકોને અપાર આનંદ અને શિક્ષણ આપી શકાય છે તેનું સ્પષ્ટ દર્શન થયું. વાતોમાં ને વાતોમાં ઘણો વખત વીતી ગયો.

લગભગ બાર વાગવા આવ્યા હતા એટલે વાતો ટૂંકી કરી અમે એ વૃદ્ધ કલાવીરની રજા લઈ નીકળ્યા. ભાઇ વ્રજલાલને તો તેની આ ફકીરીમાં પણ કાયમ રહેલી બાદશાહી મુદ્રા જ યાદ રહી ગઇ છે. સમયનો શો પલટો? છતાં ભારતીય કલાના સમુદ્ધારના ઇતિહાસમાં તેમનું નામ અગ્ર પદે જ રહેશે.

શ્રી મણીન્દ્રભૂષણ ગુપ્ત

● કલકત્તા કળાશાળાના કલાકાર મિત્રોનાં ચાપાનનાં નોતરાં પણ મારે મન તો તે વ્યક્તિનો પરિચય અને તેમની કળાનો વિસ્તાર સમજવાને બહુ ઉપકારક બન્યાં હતાં. તેમાંના એક શ્રી મણિબાબુ તો અમદાવાદ બે વર્ષ શેઠ અંબાલાલ સારાભાઇને ત્યાં ચિત્રાચાર્ય તરીકે રહી ગયા હતા ત્યારનું અમારે ઓળખાણ હતું. એ ભાઈશ્રીએ હિંદુસ્તાનના ચારે ખૂણાના અનુભવ લીધા છે. પહેલાં એ શાંતિનિકેતન કળાશાળામાં દીક્ષા પામ્યા. વચ્ચે સીલોનની ચિત્રશાળામાં પણ જઈ આવ્યા અને છેવટે શાંતિનિકેતનમાં જઈ વિશ્રાન્તિ લીધી. ત્યારબાદ કલકત્તા કળાશાળાના સ્ટાફમાં જોડાઈ હવે કાયમની પાટે બેસી ગયા છે. તેમના પ્રવાસો, પરિભ્રમણો અને ઉદ્યોગની પ્રતીતિ રૂપે તેમની પાસેનાં સેંકડો ચિત્રો, સ્કેચ અને ઇચિંગ વગેરે જોઈ હું દિંગ થયો. બધાં કામમાં તેમની ઉદ્યોગશીલતા અને લગનીની એકસરખી છાપ હતી. દરેક ચિત્રના વૃત્તાંત અનુસાર તેનાં સંશોધન, ગોઠવણ અને વિચારનિરૂપણમાં તેમણે કંઈ ખામી રાખી નહોતી. છતાં પણ કંઈક એવું તત્ત્વ આડે આવતું કે ચિત્રમાં પ્રસાદ રહી જતો.

સૌમ્ય, સ્વસ્થ અને સરળ રમેનબાબુ (ફોટો · નરેન)
બાજુએ : મુલાકાત વેળા કરેલો તેમનો સ્કેચ (ર. મ. રા.)

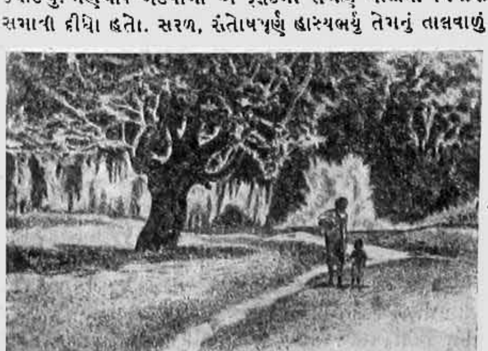
મને તેમનાં રંગકામો કરતાં લીનોકટ અને ઇચિંગ ગમ્યાં. સારા અધ્યાપક તરીકે તેમણે બેશક પૂર્ણ તૈયારી કરી હતી. તેમણે મને એટલાં બધાં ચિત્રો બતાવ્યાં કે તેમની એકલાની જ કૃતિઓનું એક સારું પ્રદર્શન થાય. પણ આજે તો કલાકારો લોકજીવનમાં ઊતરી શક્યા નથી તેમજ લોકો કલાકારોનો ઉપયોગ કરી જાણતા નથી.

શ્રી રમેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી

● બીજે દિવસે રમેનબાબુનું ઘર શોધવા ભાઇ શિવકુમાર જોષીને લઈ બારેક માઇલ જેટલો ટ્રામનો પ્રવાસ કરવો પડ્યો. માટુંગા-માહીમ જેવો નવો વસેલો એ લત્તો કંઇક મુંબાઇનું સ્મરણ આપતો હતો. તેના એક નવા બંધાયેલા મકાનના દાદર પર પહેલે જ માળે રમેનબાબુનું પાટિયું વાંચી બારણું ખખડાવ્યું તો તેમણે જ આવીને ઉઘાડ્યું. ત્રણચાર ખંડવાળા એ ફ્લૅટમાં તેમણે પોતાનો નિવાસ સમાવી દીધો હતો. સરળ, સંતોષપૂર્ણ હાસ્યભર્યું તેમનું તાલવાળું મુખ જોનારને એકદમ ગમી જાય છે. એ નાનકડા ખંડમાં યે બારી આગળ એક મોટી પાટ પર તેમની મુલાકાતની બેઠક હતી. બંગાળમાં લગભગ બધે આ શૉખ જોવામાં આવ્યો આથી ખુરશીઓની જરૂર ભાગ્યે જ પડે છે અને પાટલૂન તેમજ ધોતીવાળા બધા સગવડથી તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. વાંચન, રમત, ચિત્રકામ સંગીત, બધું જ તેના ઉપર થઇ શકે ને કોઇને આડે પડખે લેટવું હોય તોપણ ફાવે.

રમેનબાબુ શાંતિનિકેતનમાં મુખી શ્રેણીના વિદ્યાર્થી હતા તે વખતે કનુભાઇ પણ ત્યાં હતા. એટલે તેમણે તેનું સ્મરણ આપ્યું. અમારા ઉભયના મિત્ર શ્રી વનવિહારી ઘોષ અમદાવાદમાં છે તેનું પણ એમણે સ્મરણ કર્યું અને તરત પરિચયનો પુલ સંધાઈ ગયો. રમેનબાબુની નિખાલસતા અને સરળતા બહુ લાક્ષણિક છે શાંતિનિકેતનમાં પણ તેમણે નામ કાઢ્યું હતું 'કુમાર'ના ૯૧મા અંકમાં તેમના હાથનું, કમળ તળાવડીમાં હોડી હંકારતાં બાળકોનું એક રંગ-

નીચે તથા ડાબી બાજુ:
શ્રી રમેનબાબુનાં લાક્ષણિક પેન્સિલ ચિત્રોના બે નમૂના. એમના રંગીન વૂડકટ અને લીનોકટના નમૂના આ અંકના પૂઠા પર આપ્યા છે.

ચિત્ર પ્રકટ થઈ ગયું છે. 'મૉડર્ન રિવ્યૂ'માં પણ તેમનાં ઘણાં ચિત્રો બહાર આવેલાં. કલકત્તા આર્ટ સ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગ્યા ખાલી પડતાં તેની કમિટી તરફથી માગવામાં આવેલી ઉમેદવારોની પચાસેક અરજીઓમાંથી રમેનબાબુની પસંદગી થઈ એ જ તેમના સંસ્કાર અને શક્તિનું માપ બતાવે છે. કંઈક વિશાળ અનુભવ અને શિક્ષણ માટે બેચાર વર્ષ પહેલાં તે ઇગ્લંડ અને ફ્રાન્સની શાળાઓનો પરિચય પામવા તેમજ યુરોપની કળાસંપત્તિ નીરખવા ગએલા. તે વખતે ત્યાં તેમણે પોતાનાં વૂડકટ, લીનોકટ, ઇચિંગ, ઍકવાટિન્ટ, લીથોગ્રાફ અને હિંદી શૈલીનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો ભરેલાં અને તેની એકેએક દેશમાં ભારોભાર પ્રશંસા થએલી.

તેમનાં ચિત્રો માત્ર પ્રાચીન વિષયોમાં જ બંધાઈ નથી ગયાં, પણ સામાન્ય રોજિંદા પ્રસંગો અને ચિત્રોમાં પણ તે લાગણીની તીવ્રતા દર્શાવી શકે છે. એક થોકબંધ ચિત્રમાળા માત્ર પેન્સિલથી જ કરેલી તેમણે મને બતાવી ત્યારે પ્રામાણિક ને વિશુદ્ધ દશ્યાલેખનમાં તેમની જોડીમાં મુકાય એવો કોઈ કલાકાર મુંબાઈ કે ગુજરાતમાં નહિ હોય એમ લાગ્યું. આપણા પ્રાંતમાં ઇચિંગ, લીથોગ્રાફ કે ઍક્વાટિન્ટના હજુ રડ્યાખડ્યા નમૂના કે વાતો જ છે, ત્યારે આ તરુણ કલાકારે તેમાં યુરોપી નિષ્ણાતોની ભારે પ્રશંસા મેળવી છે. ઑક્સફર્ડના પ્રમાણભૂત કલાકાર સર મૂરહેડ બોન જેવાને તો કહેવું પડ્યું કે અંગ્રેજ કલાકારો પૈકી થોડાક જ તેમના જેટલી સૌંદર્યભાવના પકડી શક્યા છે. ઇગ્લંડની રૉયલ ઍકેડેમીના પ્રમુખ સર વિલયમ લેવેલીને તેમને માનાર્થ આપ્યો કે તેમણે પોતાની કૃતિઓમાં આધુનિક જીવનની આલોચના કરી છે છતાં તે લાક્ષણિકતામાં તો હિંદી જ છે.

પણ આ બધી તો બહારની તારીફો છે. ખુદ કલકત્તાનાં કલાકારમંડળોમાં પણ તેમનું નામ આદરણીય બન્યું છે. કલકત્તાની ચિત્રશાળાના સ્ટાફમાં તે એક સવિશેષ કલગી રૂપ છે. શોક તો એ જ થાય છે કે આવા શક્તિવંત કલાકારો હિંદમાં હોવા છતાં હિંદના રાજા મહારાજાઓનાં કામો પરદેશોને જ સમૃદ્ધ બનાવે છે. રમેનબાબુએ હિંદી આલેખના જેવી જ સિદ્ધિ યુરોપીય ઇચિંગ અને લીથોગ્રાફમાં બતાવી છે. આવા કલાકારોનાં પ્રવાસી પ્રદર્શનો ગામેગામ ગોઠવ્યાં હોય તો પ્રજાના સંસ્કાર અને આત્મવિશ્વાસને બહુ જ ઉત્તેજના આપી શકે.

એમના સમાગમમાં ત્રણ કલાક તો ચપટી વાગે એમ પૂરા થઇ ગયા. છેવટે એમણે મારો એક સ્કેચ ખેંચ્યો, અને મને પણ એ તક યાદ કરવા જેવી લાગી એટલે મારી સ્કેચબુકમાં પણ રમેનબાબુની મુદ્રા ઉતારી લીધી અને એ સુંદર યાદગીરી સાથે અમે રજા લીધી.

(ચાલુ) ર. મ. રા.

બૉમ્બે આર્ટ સોસાયટીનું એકાવનમું પ્રદર્શન

● ગયા જાન્યુઆરીમાં એ ભરાઇ ગયું. પ્રદર્શનની ચૂંટણીસમિતિએ ચિત્રોની ગોઠવણ માટે વિશેષ કાળજી બતાવી હતી, પણ ચિત્રોની પસંદગી કરવામાં ઘણી ગફલત થઈ જણાતી હતી. ત્રણચાર ચિત્રો તો લગભગ નકલો જ (જરા વેષાંતર સાથે) રજૂ થઈ હતી,–ખાસ કરીને હિંદી ચિત્ર વિભાગમાં. યૂરોપિયન શૈલીનાં ચિત્રોમાં સર્જનાત્મક ચિત્રો ભાગ્યે જ આવે છે. નિસર્ગદૃશ્યો કે માનવ પાત્રોના ત્વરિત આલેખોનો જ મોટો ભાગ એમાં નજરે પડે છે. ઇગ્લંડની ઍકેડેમીનાં પ્રદર્શનોમાં જે સંગીન તૈયારીવાળી મોટી ચિત્રપાટીઓ કે તસ્વીરો જોવામાં આવે છે તેનું તો અહીં હજુ સ્વપ્નું પણ નથી. આજ ૮૩ વર્ષથી અહીંની કળાશાળામાં અંગ્રેજી ઢબની કળાનું શિક્ષણ આપનારા પરદેશી ગુરુઓની તાલીમનું આ એક માપ છે.

બીજી તરફ હિંદી કળાના શિક્ષણ માટે કટ્ટર વિરોધ દર્શાવનારી એ ચિત્રશાળાએ (સર જે. જે. સ્કૂલ ઑફ આર્ટ) બે પેઢીથી તેનું વલણ બદલી તેનો એક વિભાગ ચાલુ કર્યો છે એ શુભ પ્રયાસને આવકાર આપવાની સાથે જણાવવું જોઇએ કે એ વિષયમાં માર્ગદર્શક બને એવા સંસ્કૃતિ અને તાલીમનો પરિચય પામેલા કલાનિષ્ણાતની યોજના હજુ એ શાળામાં થઈ નથી. એટલે વિદ્યાર્થીઓ જે પ્રયત્નો કરે છે તે મોટે ભાગે પુરોગામી કલાકારો કે કલાકૃતિઓનું પ્રકટ અનુકરણ જ થાય છે. સર્જકતા કે મૌલિક દૃષ્ટિના પ્રકારો ભાગ્યે જ નજરે પડે છે. જે નમૂનાઓ ઉપર એ શાળા પોતાનો ગૌરવધ્વજ ફરકાવે છે તેમાંની ઘણી કૃતિઓ મુઘલ કે રાજપુત કળામાંથી ઉછીની લીધેલી રચનાઓ, પાત્રો, પોષાકો ને રંગયોજનાઓ ઉપર જ પોતાના હિંદીપણાનો દાવો માંડે છે. ચિત્રસંયોજનની પાછળ જે સાક્ષાત્ પરિચય ને અનુભવની ભૂમિકા જોઇએ તેનો એમાં લગભગ અભાવ છે. આજના કળાકારો મુઘલ કે રાજપુત યુગના સંસારનો કશો જ સાચો ખ્યાલ ધરાવતા નથી, તેમજ તેને નીરખનારા પણ બહુ ઊંડું સમજતા નથી. એટલે અનેક ચિત્રોમાંથી એકઠી કરેલી, પાત્ર પ્રાણી અને પ્રદેશની ચિત્રસામગ્રીમાંથી એક ચિત્ર ઉપજાવી કાઢવાની તરકીબ આ કળાકારોને ઠીક ફાવી છે. આજના વાસ્તવિક જીવનના પ્રસંગો કે નજર આગળના ઇતિહાસને મૂર્ત કરવાની તક ઉઠાવનાર કોઇ વીરલો હજુ નજરે પડ્યો નથી. આથી જેને તરી આવતી (outstanding) કૃતિ કહીએ એની તો રાહ જ જોવી પડશે.

આ બધાંમાં પ્રામાણિક કામગરી અને સાદી વસ્તુનું કવિત્વમય નિરૂપણ કરવામાં લખનૌના શ્રી પી. આર. રૉયનાં ચિત્રોએ વધારે ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને એમને ભાવ તથા ઊર્મિભરેલી કૃતિઓના સર્જક ગણી પરીક્ષકોએ રૂપાનો ચંદ્રક આપ્યો છે, અને તેમાં ઘણા રસિક પ્રેક્ષકો પણ સહમત થયા છે.

મુંબાઇના તરુણ કલાકારો શ્રી ભાનૂ સ્માર્ત, શ્રી ગોકળદાસ કાપડિયા શ્રી રેડ્ડી અને શ્રી મજીદનાં ચિત્રો કંઇક વિશેષ માર્ગદર્શન માગે છે અને કલા તેમજ ક્રિયાને લગતી ઊંડી મર્મસ્પર્શી સલાહ તથા ટીકા આપનાર યોગ્ય વ્યક્તિઓના સમાગમથી તેઓ ઘણું કરી શકે એવા છે. વળી હિંદી કળાની સર્વોચ્ચ કલાકૃતિઓ નજરે જોવાની તક, બરોબર સમજવાનું જ્ઞાન અને અભ્યાસ વગેરેનો તેમને અભાવ છે. કલકત્તા, લાહોર જયપુર, પટણા, લખનૌ આદિ સ્થળોના ચિત્રસંગ્રહો જોવાથી તેમને ખાતરી થશે કે હિંદી કળાના પાયા કોઇ જુદાં જ તત્ત્વો ઉપર મંડાયા છે. આજની આર્ટ સ્કૂલો જેવી કોઈ સંસ્થાઓ નહોતી તે કાળમાં હિંદમાં આવી બેનમૂન કૃતિઓ સરજનારામાં કોઈક મૌલિક સિદ્ધાંતો હશે જ હશે. તે શોધી સમજવાથી તેમનો માર્ગ સરળ બનશે.

તરુણ કલાકારોમાં એક બીજો વર્ગ યુરોપની અદ્યતન કલાઓના પ્રયોગમાં જોરશોરથી ઊતરી પડ્યો છે. જે કળા યુરોપમાં મૉડર્નિસ્ટિક તરીકે જાણીતી થઇ છે તેનાં અનુકરણો પણ આજની મુંબાઈની શાળામાં ખૂબ થાય છે. એ કેટલે અંશે સફળ છે એ તો યુરોપ જઇ તેના ક્ષેત્રનો વિશાળ અનુભવ જેમણે લીધો હોય તે જ કહી શકે; પણ યુરોપમાં જ તેની ઉપર મોટી પક્ષાપક્ષી થઈ ગઇ છે અને સમર્થ

સંસારદર્શન ચિત્રાવલિ
મણુકો-૬

વિધવાની વિડંબના
(બીજું દર્શન)

વિધવાની રક્ષાને બહાને સમાજે તેને માટે વિકાસનાં દ્વારો તો બંધ કર્યાં, પણ સાંકડા વાડામાં પૂરી રાખી વ્રત, જપ, નિગ્રહ અને કથાપૂજનમાં ચિત્ત રોકવાનું કહી તેની આકરી બેડીઓ પગમાં નાખી, અને વધારામાં ઘરની મજૂરણ જ બનાવી રાખી; એટલું જ નહિ પણ એ બધી મર્યાદાઓના ભંગની સજા રૂપે પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓએ ધર્મ અને શાસ્ત્રના આધારે પરિત્યાગ અને બહિષ્કારનું ખુલ્લું ખડગ હમેશાં તોળી રાખ્યું. પણ બીજી બાજુ એવા પવિત્ર આચારનાં કોઇ સીમાબંધન કે બહિષ્કારની સજા પળિયાં આવ્યે પરણનારા પ્રૌઢો કે વૃદ્ધોને માટે નિર્માણ ન કર્યાં. તેઓ તો વિધવાનાં કષ્ટોનાં ઉપહાસ કરતા હોય તેમ નાની કુમારિકાઓ સાથે યથેચ્છ વયે લગ્ન કરવાનો પરવાનો પામ્યા છે. શાસ્ત્ર અને ધર્મ તેને આંગળી પણ અડાડી શકતાં નથી.

ગણ્યાગાંઠ્યાએ તેની સામે પણ ગ્રંથ લખ્યા છે. આવી પ્રયોગાત્મક, અસ્થાયી ભાવવાળી પરદેશી કળા હિંદી સમાજમાં કેવી રીતે પાંગરશે તે પણ પ્રશ્ન છે. છતાં દરેક સાહસ અને પ્રયોગને તક મળવી જોઇએ. પ્રજા-માનસ તે સમજવા કેળવાશે તો જ તેનો નિર્વાહ થશે. આ સ્થળે બૉમ્બે આર્ટ સોસાયટીના સંચાલકોને સૂચવવું જોઇએ કે પ્રદર્શનની સાથે ચિત્રોના વિવિધ પ્રકારો ઉપર સમજ અને પ્રકાશ આપનારી સચિત્ર વ્યાખ્યાનશાળાની પણ યોજના કરો.

કુદરતનાં જ પ્રકાશ અને રૂપસામગ્રીનો સફળ ઉપયોગ કરવામાં તો ફોટોકલાકારોએ તેમનું આગે કદમ સાચવ્યા જ કર્યું છે; પરંતુ તેમાં યે કેટલાંક ચિત્રો તો યુરોપમાં બહાર પડેલાં ચિત્રોની સરણી પકડીને જ કરેલાં હતાં. દેશના કે વતનના સંસ્કારો અને વાતાવરણ તેમજ લોકજીવનનો મર્મ સમજી ચિત્ર લેનારા બહુ જૂજ છે. આ દેશના ફોટોકલાકારો વધારેપડતા કાળા વર્ણનો પ્રવાહ ચિત્રમાં ભરી દે છે, એટલે બધાં જ ચિત્રોમાં એકસરખાપણાનો અણગમો થાય છે.

પ્રદર્શનના 'બ્લૅક ઍન્ડ વ્હાઇટ' વિભાગમાં પેસ્ટલ, ઇચિંગ, પેન્સિલ, ક્રૅયૉન, લીનોકટ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. પણ હજુસુધી પ્રશસ્ય ચિત્રોના ઉઠાવદાર નમૂના જોવાની તેમાં તક આવી નથી, પેસ્ટલમાં મિ. ગુર્જર વગેરે સરસ કામ બતાવે છે.

કૉમર્શિયલ આર્ટ (વ્યાપાર-સહકારી કળા) પર હમણાંહમણાં બહુ ભાર મૂકવામાં આવે છે અને મુંબાઈની શાળાએ તેના વિભાગમાં બહુ ઉત્સાહ બતાવ્યો છે, પણ પ્રદર્શનમાં કશું જ નમૂનાલાયક જોવામાં નહોતું આવ્યું. દેશમાં વ્યાપાર અને ઉદ્યોગધંધા ખીલતા હોય તો જ આ કળાનો ખપ અને ઉપયોગ વધે.

ઑઈલ પેઇન્ટિંગ વિભાગમાં તસ્વીરો અને તાદૃશ્ય આલેખન જ મુખ્યત્વે હતું. ચીલા બહાર નીકળવાની તૈયારી થોડાની છે. તસ્વીરો (પોર્ટ્રેટ્સ) પણ હજી ફોટોગ્રાફિક બેઠકોનો ત્યાગ કરી શકી નથી. છતાં ચપળ અને તેજસ્વી પીંછી ધરાવતા ઘણા તરુણો આગળ આવ્યા છે એવો સંતોષ લઇ શકાય. યુરોપમાં તાલીમ પામી આવેલા સિદ્ધ કલાકારો આ ક્ષેત્રમાં તેમના મોટા હરીફો હોય છે એટલે તેમને મળેલી મામૂલી તાલીમ સાથે સ્વબળથી જ તેમણે ઊભા રહેવાનું રહ્યું.

શિલ્પ તો આ વખતે સાવ ઠંડું લાગતું હતું. શિલ્પીઓ પ્રજાનો ઉત્સાહ વધે એવાં પાત્રો કે પ્રસંગરચના કરી જાણતા નથી એમજ માનવું રહ્યું. સ્થાપત્ય કલા (આર્કિટેક્ચર)ના વિભાગમાં સરકારી ખાતાની જરૂરિયાત તેમજ યુદ્ધ પ્રસંગની જરૂરિયાત સિવાયનવું રૂપનિર્માણ કે રૂપધર્મ સાચવતાં નાનાં ભવનોની સુંદર રચનાની આપણે આશા રાખીએ; પણ ધંધાની બહાર નજર કરવાની ફુરસદ શાળા કે ઑફિ-

સોને ન હોય તો એમની મહેનત કોણ પિછાને?

આજના કઠણ કાળમાં પણ ચિત્રકારોએ આ પ્રદર્શન માટે સાડા સાતસો જેટલી કૃતિઓ મોકલી હતી અને તેમાંથી ચારસો જેટલી લોકનજરે મુકાઇ એ ચિત્રકારોનો અદમ્ય ઉત્સાહ બતાવે છે; પણ ચિત્રો પાછળ ગાળેલાં સમય અને જીવનનિર્વાહ, ફ્રેમ તથા કાચના મોંઘા ભાવો, ચિત્રો મોકલવાનાં ખર્ચો તથા જોખમો તથા તે ઉપરાંત એન્ટ્રીની ફી અને છેવટે પ્રદર્શન ચિત્ર દીઠ બે રૂપિયા લે તે, એ બધાંનો વિચાર કરીએ તો એ સાડાસાતસો ચિત્રો પાછળ કેટલો વ્યય થયો હશે? વિદ્યાર્થીઓ અને ગરીબ કલાકારોને માથે એ બોજો રાખી પ્રજા પ્રદર્શનનો લ્હાવ માણે એ ઘણી કઢંગી સ્થિતિ છે. પ્રદર્શનના ચાલકો દર વખતે નહિ ટાંગેલાં ચિત્રોની ફી પાછી વાળતા હતા એ પણ આ વખતે તો પાછી વાળી નથી, એટલે કેટલાના જીવને સંતાપ થયો હશે? સોસાએટી ખર્ચનો ભાર શ્રીમંતો, સભ્યો અને પ્રેક્ષકો ઉપર નાખે તો જ કલાકારોને ઉત્તેજન અને પ્રચારનું મૂલ્ય આપ્યું ગણાય. **ર. મ. રા.**

અવનીન્દ્રનાથ

ઉદ્ધારી ભારતકલા મૃદુ તૂલિકાયે
કોણે, પુરા-પૃથિવી જેમ મહાવરાહે?

ઉમાશંકર જોષી

[શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરને સિત્તેર વર્ષ પૂરાં થયાના જયંતી-અર્ઘ્ય તરીકે એમના શરૂઆતના અગ્ર શિષ્યોમાંના એક અને લખનૌની સરકારી કળાશાળાના આચાર્ય શ્રી અસિતકુમાર હાલદારે રચેલા મૂળ બંગાળી વંદનાકાવ્યની શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ મૂળ છંદ (અનિયમિત પયાર–જે આપણા મનહર-ને મળતા લયમાં ઉચ્ચારી શકાય છે)માં ઉતારેલી છાયા.]

કોણ પુણ્ય દિને
ધ્યાનના અંજનનેત્રે અવનીન્દ્ર, તમે
દેખી લીધો યૌવનનો કલ્લોલ ઉદ્દામ
ફૂટી રહ્યાં પ્રાચીન શિલ્પહૈયે અવિરામ?
પ્રાચીન–પણ જીર્ણ નહિ; પ્રાણધર્મ વડે
જાગ્રત સકલ-તેથી વિદેશી શિલ્પનો તમે
મોહ ભૂલી, દેખી લીધું, દેખાડ્યું તે વળી
જે કંઇ ઐશ્વર્ય એનું:—કોણાર્ક પ્રતિમૂર્તિ,
અજન્તાની ચિત્રકલા, બરભૂધરભિત્તિ–
સ્થાપત્યમહીં, જે કૈં ફૂટી રહ્યું શિલ્પીઓના
પ્રતિદિન તણા આનન્દઉત્સાહ કેરા
ઉત્સવ સમું; પ્રતિ પથ્થરકણ
કારુકાર્યે જાણે કથા કહે; પ્રતિ ચિત્રપટે
પ્રાચીન યુગનું મૂર્ત ઉદ્બોધન રટે.
બહુ કાલ થયો ગત, વિશ્વકર્માકર્મે
જેનો જોગ થયો તેની કીર્તિતણો તમે
ગણી લીધો નિજ ધર્મ.—મર્મે મર્મે
યોગસૂત્રે ગૂંથી લીધાં પ્રાચીન નૂતન.
એથી તો તમે ન, લઈ ભિક્ષાપાત્ર, ગયા
વિદેશના શિલ્પધનકુબેરને દ્વારે.
રસના સન્ધાની, તમે એહ ભાવે જગાડ્યાં આ
ભારતના શિલ્પતણા પ્રાણ.
તમારી વર્ણિકાતણી ભંગા રેખાવર્ણે
ગાએ કોઇ મર્મસ્પર્શી રૂપરુચિરચનાનું ગાન.
શિલ્પ લક્ષ્મી ભાંગ્યા મંદિરની પરે
નવ કલેવરે, જોતા અમે, પુષ્પે ફલે;
આલિંપન થયું છે શરુ.
તમે, ભારતશિલ્પગુરુ, દેખાડ્યાં છે પથ,
પૂર્ણ મનોરથ.
આજે સિત્તેર વર્ષ તમે
પાર કર્યાં દેખી આનંદઉત્સવે અમે
જયગાથા ગાતા. પ્રણામ અમારા,
વળી શિલ્પી ભાઇ વરેયા વર્તમાને સારા,
વળી જે ભવિષ્યકાલે પૂંઠે આવનારા
તમારે દેખાડ્યે પથે, તે ય કરવાના
પ્રણામ તમોને, એમ ધારી સર્વ જનો
પ્રણામ કરીએ અમે, ગુરુવર્ય નમો!

કલાકારનો ધર્મ

ભારતમાં પૌરસ્ત્ય કલાના સમુદ્ધારક ને બંગીય કલાકારોના ભીષ્મ-પિતામહ સમા શ્રી અવનીન્દ્રનાથઠાકુરનેસિત્તેરવર્ષપૂરાંથયાનાપ્રસંગે શાંતિનિકેતનમાં ઉજવાએલા જયંતી સમારંભ વેળાએ શાંતિનિકેતન કલાભવનના આચાર્ય, તેમના પટ્ટશિષ્ય સમા શ્રી નંદલાલબસુએ કરેલું પ્રવચન

શ્રી **અવનીન્દ્રબાબુ** સાથે મારે શિષ્યનો સંબંધ છે, એટલું કહેવાથી તે બરાબર સમજાશે નહિ. કલાની બાબતમાં મારી અને તેમની વચ્ચે આત્મિક સંબંધ છે, એટલેકે હું તેમના પુત્રના સ્થાને જ છું. તેમના તરફથી મને વારસામાં ચિરસ્થાયી સંપત્તિ મળી છે. પૂજ્ય ગુરુદેવે શ્રી અવનીબાબુ પાસેથી મને શાંતિનિકેતનની સેવા માટે માગી લીધો. ગુરુદેવ તો આજે આશ્રમમાં સ્થૂલ દેહે નથી, પણ તેમની પ્રેરણા અને આદર્શ આપણે મન હમેશાં ઉજ્જ્વલ જ રહ્યાં છે એટલે આપણી સેવાનું કાર્ય અહીંથી અટકતું નથી. આપણે નવા બળથી સજ્જ થઇ આપણા આત્માને દરેક રીતે આશ્રમની સેવામાં યોજીએ.

શિલ્પગુરુને શ્રદ્ધાની યોગ્ય અંજલિ અર્પવા માટે કેટલીક જાણવા જેવી વિગતો આપવી જોઇશે. 'ગુરુ' અને 'શિક્ષક' એ બન્નેનો અર્થ જુદાજુદા છે. હું જ્યારે તેમને 'ગુરુ' કહું છું ત્યારે ઘણાના મનમાં શંકાને સ્થાન રહે છે, કારણકે સાધારણરીતે તેમના મનમાં ગુરુ-ચેલાના સબંધનો જ ખ્યાલ આવે છે. જે વ્યક્તિના આદર્શથી આપણે આકર્ષાયા હોઇએ (પછી શિક્ષણ આપવામાં તે નિપુણ હોય કે નહિ તે જુદી વાત છે) તે વ્યક્તિને જ હું 'ગુરુ' કહું છું. જ્યારે આજકાલ તો, શિલ્પમાં કૌશલ્ય મેળવવું પરંતુ ગુરુના આદર્શમાં શ્રદ્ધા ન રાખવી, ગુરુ સાથે આત્મિક સંબંધ ન બાંધવો એ જ આધુનિક શિક્ષણપ્રથાનો વ્યવસાય થઇ પડ્યો છે. સ્ટુડિયો કે કલાસમાં નિયત સમયે જઇ નિયત વ્યક્તિની પાસેથી કલાના થોડા પાઠ શીખીને ઘેર ચાલ્યા જવું, અને શિક્ષકને તે બદલ કંઈક મહેનતાણું આપવું એ હૉટેલમાં જઈ પૈસા આપી કંઈ ખાવા બરાબર છે. યોગ્ય શિક્ષણ તો ત્યારે જ મળે જ્યારે ગુરુ અને શિષ્યના વિચારો સરખા હોય, બન્ને વચ્ચે આત્મિક સંબંધ હોય.

ગુરુ જે પદ્ધતિએ પોતાનું શિલ્પ કરતા હોય તે પદ્ધતિએ શિષ્ય પણ પોતાનું શિલ્પ ભલે કરે, પણ એમ કરવાથી શિષ્યની સ્વતંત્રતા જતી રહેવી ન જોઇએ. ગુરુ પોતાનો આદર્શ અને પોતાની ચીતરવાની પદ્ધતિ બળજબરીથી શિષ્ય (અનુસંધાન આગળ પાન ૯૦મે)

ખગોળને જીવનધ્યેય બનાવી તેના જ્ઞાનનો પ્રકાશ જગતમાં ફેલાવનારી—ટાયકો બ્રાહે [illegible]
પ્રારંભિક પ્રતિભાઓમાંનો એક અને
તેમનો જ સમકાલિન

જૉન કેપ્લર

જેના શોધેલા ત્રણ પ્રાથમિક સિદ્ધાંતો
તેના જ નામથી 'કેપ્લરના ત્રણ કાયદા'
તરીકે ઓળખાય છે.

રાતોની રાતોના ઉજાગરા કરી લાંબાં-લાંબાં કાગળિયાં ચીતરતા જૉન કેપ્લર સામે તેની પત્નીનું નાકનું ટીચકું હમેશાં ચડેલું જ રહેતું. તેના પહેલો પતિ ગયા પછી બીજા જોડે છૂટાછેડા કરી આ ત્રીજો પતિ તેણે કર્યો હતો.

એક દિવસ તેને કંઈક ખુશમિજાજમાં જોઈને કેપ્લર બોલ્યો: 'આપણે પ્રાગ જઈએ.'

'હા, ને પૈસાને બદલે શું વટાવીશું?' તેની પત્ની બાર્બરાએ ટાણો માર્યો.

'એ તો પ્રાગમાં ટાઇકો બ્રાહે બધું સંભાળી લેશે.'

'એમ? એને પહેલાં કદી મળ્યો તો છે નહિ! તું તદ્દન મૂર્ખ છે.'

'ના, જવું તો પડશે જ. મારે મંગળ પરનાં તેનાં ચિત્રો જોવાં છે.'

અંતે કર્કશા પત્નીએ કેપ્લરના આગ્રહને વશ થઈને પ્રાગ જવાની હા પાડી.

બહારથી માંદા જેવો ન દેખાતો છતાં સદાયે રોગિયલ રહેલો
આ કેપ્લર તે ખગોળશાસ્ત્રના જગનામી શોધકો ગૅલીલિયો અને
ટાઇકો બ્રાહેનો સમકાલીન અને ખગોળના જ્ઞાનમાં સવિશેષ વૃદ્ધિ
કરનાર 'ત્રણ કાયદા'નો સ્થાપક. બાળપણમાં તેના પર શીતળાનો
હલ્લો થએલો તેમાં તેની આંખો નબળી પડી ગઈ હતી. બીજા પણ
કેટલા યે પ્રાણઘાતક રોગોના એક પછી એક હલ્લામાં તે સપડાતો
આવેલો, ને તેનો બાંધો નબળો જ રહ્યો હતો.

ઈ. ૧૫૭૧ના ડિસેમ્બરની ૨૭મીએ વુર્ટેમ્બર્ગ ખાતે આવેલા વાઈલ
નામના ગામડામાં તેનો જન્મ થએલો. છ વર્ષની વયે તે લિઓંબર્ગની
શાળામાં ભણવા બેઠો, પણ એ ભણતર ઝાઝું ચાલ્યું નહિ; કારણકે
તેના બાપ કોઈક મિત્રનો જામીન પડેલો તે મિત્ર નાસી જતાં બધું
દેવું તેને ભરપાઈ કરવું પડેલું ને પરિણામે તે આટી રાતમાં ભિખારી
થઈ ગયો હતો. કેપ્લરને ભણતર છોડી દેવું પડ્યું ને સાત વર્ષની વયે
એક દારૂ ગાળનારાને ત્યાં નોકરીએ રહેવું પડ્યું. આખા દિવસનો
શ્રમ ને ગંદામાં ગંદું કામ એના સ્વાસ્થ્યને વધુ ને વધુ બગાડતાં ગયાં.

એવામાં એક દિવસ અચાનક તેના બાપ હેન્રી કેપ્લરે તેને ફરીથી
નિશાળમાં બેસાડવાનું કહ્યું. નાના જૉનને એ સાંભળી એટલો તો આનંદ
થયો કે તે પોતાના બાપને ઉમળકાથી વળગી પડ્યો ને તેના પગો
ઝાલી તેને ઊંચો કરવા પ્રયત્ન કર્યો! બસ, જૉનને પિતાનું આ છેલ્લું
જ સ્મરણ હતું. કેમકે તેની મા એવી ગજબની કર્કશા હતી કે ફરીથી
સારો વખત આવ્યા છતાં તેનું સુખ ભોગવવા પણ ન રહેતાં હેન્રી તેનાથી ત્રાસીને ઘર છોડી નાસી ગયો. ફરી કદી તેના સમાચાર સંભળાયા જ નહિ.

અને જૉને પણ અંતે ઘર છોડ્યું. તેની મા એવી તો સાંકડા મનની હતી કે અનેક સંસ્કારો ને પ્રેમના ઉભરાની ભરતી આણતા ઘર જેવા સ્થળને પણ જૉન કશા અફસોસ સિવાય છોડી ચાલી નીકળ્યો.

ટૅાલ્બૂન ખાતે જઈ વિદ્યાપીઠનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી તે ગ્રાટ્ઝમાં ખગોળનો પ્રોફેસર નીમાયો. તેનો ખાસ શૉખ ગણિતનો હતો ને ખગોળને તો નજૂમીઓની એક છળબાજી જ તે ગણતો, એટલે તેણે એ નિમણૂક બહુ અકળાતે મને સ્વીકારી.

નિશાળમાં સાંભળેલાં ભાષણો કરતાં જૉનનું ખગોળનું જ્ઞાન આગળ જતું ન હતુ. કૉપરનિકસના સિદ્ધાંતનું તેને સારૂં જ્ઞાન હતું, પણ આકાશનું તેણે કદી નિરીક્ષણ કર્યું ન હતું. પ્રોફેસર નિમાયા બાદ જ તેણે તે કર્યું અને પછી તો રફતેરફતે તેને એમાં એટલો બધો રસ પડતો ગયો કે તે ખગોળમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયો ને પરિણામે પોતાના નામથી ઓળખાતા 'ત્રણ કાયદા'ઓની એ વિદ્યાને ભેટ ધરી પોતાનું નામ પણ અમર કર્યું.

કેપ્લરે નિરીક્ષણ શરૂ કર્યું ત્યારથી જ તેને ગ્રહોની ગતિ આકર્ષી રહી હતી. તેમને સૂર્ય સાથે સંબંધ હોવાનું એને લાગ્યું. પછી તો એ એની પાછળ જ મંડ્યો. દિવસ ને રાત શ્રમ કરી તેણે ગ્રહોની કક્ષાના

માર્ગ નક્કી કરતા નકશા તૈયાર કર્યા ને તેની નકલ યુરોપના ત્યારના પ્રખ્યાત ખગોળજ્ઞ ટાઇકો બ્રાહેને મોકલી.

આજે એ નકશાઓ ભલે નકામા ગણાય, પણ ચોવીસ વર્ષના યુવાન જૉન કેપ્લરનું એ કામ કેટલો ઉત્સાહ બતાવે છે! ટાઇકો બ્રાહેએ પણ એ ઉત્સાહ સામે જોયું. તેને આ તરુણમાં રસ પડ્યો ને તેને લખ્યું: 'તું મારી પાસે આવ; તને કોઈ જાતની અગવડ નહિ આવે. તારું આ આશાસ્પદ નિરીક્ષણ અહીંની વેધશાળા સંપૂર્ણ બનાવશે.'

એ કાગળ આવતાં પહેલાં તે બાર્બરા ફૉનમુલ્કે નામની સ્ત્રી જોડે પરણી ગયો હતો. માંદા અને મુફલિસ કેપ્લરને પત્ની ઉપરાંત પોતાનાં સાસુસસરાનો પણ ખૂબ કંટાળો રહ્યા કરતો. પણ ટાઈકો બ્રાહેનો જ્યારે બીજો કાગળ આવ્યો ને તેમાં તેણે વાંચ્યું કે 'અનુચર તરીકે નહિ, પણ એક મિત્ર તરીકે હું તને બોલાવું છું' ત્યારે તો તેણે પ્રાગ જવાનું ચોક્કસ જ કરી નાખ્યું ને ઘણી રકઝકને અંતે પોતાની પત્નીને પણ સમજાવી.

પોતાને મળનારી મહાન વ્યક્તિના ખ્યાલોથી જૉન એટલો તો ઉશ્કેરાઈ ગયો કે રસ્તામાં જ તે માંદો પડ્યો ને એક ધર્મશાળામાં તેને આશરો લેવો પડ્યો. અજાણી વસતિમાં દવાદારૂ કરવાનાં, એટલે સાથે લાવેલી રકમ તો થોડા જ દિવસોમાં ખરચાઈ ગઈ. ઘરથી દૂર પડેલો અકિંચન જૉન આ પારકા પરદેશમાં પોતાને આશરે પડેલાં સ્વજનોને જોઈ વધુ હેબતાતો જતો હતો. તેવામાં તો ટાઇકોને ખબર પહોંચતાં તેણે મદદ મોકલી આપી. સારો થતાં કેપ્લર પ્રાગ જઈ તેને મળ્યો. બંનેને એક જ ઉત્કંઠા હતી: આકાશના ઘુમ્મટના ભેદમાં ઊતરવાની.

પ્રાગમાં કેપ્લરની નજર આગળ ટાઈકોનાં નિરીક્ષણોનો અમૂલ્ય ખજાનો ખુલ્લો થયો. તેનામાં તાકાત ન હતી, પણ ખંત પુષ્કળ હતી. નિષ્ફળ જવું એ તેને મન નવેસરથી શરૂ કરવાની ચેતવણી હતી. ટાઇકોએ પણ કોપનહાગનમાંથી અપમાનિત થઈ પ્રાગમાં આવી વસ્યા પછી કેપ્લરની મિત્રતામાં જ બધો આશરો જોયો હતો. તેનો સ્વભાવ હવે પહેલાં જેવો જલદ રહ્યો ન હતો. પણ બધી મદદ અને સગવડ છતાં કેપ્લરની સ્ત્રી તો ટાઇકોને ધિક્કારતી જ, કારણ તેણે જ તેને પોતાના ઘર ને સગાંવહાલાંથી છૂટી પડાવી હતી. તે હમેશાં પોતાના ધણીના કાન ભંભેરતી જ રહી ને એક દિવસ તો કેપ્લરને પણ લાગ્યું કે પોતામાં શક્તિ હોવા છતાં ટાઇકો જાણીજોઈને પોતાને આગળ આવવા દેતો નથી.

અચાનક એક દિવસ તે ટાઈકોની રજા લઈ ચાલી નીકળ્યો, પણ ગ્રાટ્ઝ જઈને ઊલટો વધુ દુઃખી થયો. સમયના વહેણ અને નિરાશાથી ઘડાઈ ગએલો ટાઈકો તેને ખરી પ્રામાણિકતાથી ચાહતો, એટલે તેના દુઃખની ખબર પડતાં જ તેને ફરી મદદ મોકલીને તેડાવ્યો અને તેની બધી ગેરસમજૂત ટાળી નાખી. વળી તેણે ડેન્માર્કના પ્રિન્સ રૂડૉલ્ફ જોડે કેપ્લરની મુલાકાત કરાવી આપી ને પરિણામે કેપ્લરને 'શાહી ગણિતશાસ્ત્રી'નો ઈલ્કાબ અને થોડો દરમાયો પણ ચાલુ થયો. આમ આવક વધતાં કેપ્લરની પત્ની પણ કંઈક શાંત પડી.

એક ગમગીન રાત્રે એક બિછાના પાસેની ઝીણી બત્તી આગળ કેપ્લર બેઠો હતો. બિછાના પર તેનો એકનો એક મિત્ર અને સહાયક ટાઇકો બ્રાહે મરણપથારીએ પડ્યો હતો. તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ તે બોલી રહ્યો હતો: 'આખી જિંદગી હું તારાઓ પાછળ મથ્યો છું. મારે એના માર્ગના ચોક્કસ કોઠા તૈયાર કરવા હતા. મેં એક હજાર તારાને મારું ધ્યેય બનાવેલું, પણ તેમાંથી સાડા સાતસો જ પૂરા થયા છે. હું એ બધા યે પૂરા કરત, પણ મારો દેશ ને મારો રાજા મારી વિરુદ્ધ પડ્યા. હવે હું મારાં બધાં કાગળિયાં તને સુપ્રત કરતો જાઉં છું. અધૂરું રહેલું પૂરું કરી પ્રિન્સ રૂડૉલ્ફના નામથી તું એ કોઠા પ્રસિદ્ધ કરજે.'

નીચી ઢાળેલી આંસુભરી આંખે જૉને તે પ્રસિદ્ધ કરવાનો કોલ આપ્યો ને ટાઈકોના પ્રાણ ઊડી ગયા.

કેપ્લરની ખ્યાતિ હવે વધવા લાગી હતી. બોહીમિયાના રાજા ને રોમના શહેનશાહે પણ તેને શાહી ગણિતિક નીમ્યો. પણ જેમ કીર્તિ ગળતી ગઈ તેમ પૈસાની તંગી વધતી ગઈ. રૂડૉલ્ફ તરફથી મળતા પૈસા પણ હવે બંધ થયા. આથી નછૂટકે કેપ્લરે જ્યોતિષશાસ્ત્રીનું કામ હાથ લીધું. જોકે એ તો માનતો હતો કે આકાશના કોટ્યવધિ માઈલ દૂરના એ તેજપુંજોને બે-પગાળા માણસો સાથે કશું લાગતુંવળગતું નથી, પણ પોતાનો તથા કુટુંબનો પેટનો ખાડો તો પૂરવો જ રહ્યો ને?

અહર્નિશ ડોકિયાં કરતી રહેલી ગરીબાઈને હઠાવવામાં જ તેના પુરુષાર્થનો મોટો ભાગ હવે ખરચાવા લાગ્યો. એવામાં વળી 'ત્રીસ વર્ષના યુદ્ધ' તરીકે ઓળખાતી લડાઈમાં મધ્ય યુરોપ સંડોવાયું. ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા ત્યારે ખૂબ વધી ગએલી. જેસ્યુઈટોએ કેપ્લર પર પણ હલ્લો કર્યો. તેની લાયબ્રેરીને સીલ દઈ દીધાં ને માત્ર શાહી બચાવથી જ તે જેલમાં જતો જતો બચી ગયો.

દિવસો દિવસ વધુ ને વધુ ઘેરતી જતી મુફલિસીમાં પણ તે પોતાના કાર્ય માટે શાંત ચિત્તે મંડ્યો રહ્યો. ભિખારી કરતાં વધુ સારી તેની સ્થિતિ રહી ન હતી. એ સમામાં તેણે 'Harmonices' નામનો ગ્રંથ પાંચ ખંડમાં બહાર પાડ્યો અને તે ઇંગ્લંડના રાજા જેમ્સ પહેલાને અર્પણ કર્યો. જેમ્સે તેને પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યો, પણ તે ગયો નહિ. જો કે એ ગ્રંથમાંનો કેટલોક ભાગ વિજ્ઞાનની નક્કર માહિતીઓ આપે છે, પણ ઘણોખરો તો ખાલી કલ્પનાની જ રમત લાગે છે. એ પુસ્તકમાં તેણે પૃથ્વીને જીવવાળી કલ્પી છે!

ચાલુ માન્યતાઓને બદલે ખગોળમાં કોઈ સ્થાપિત સિદ્ધાંત દાખલ કરવામાં આવે એ એની પહેલેથી જ મતલબ હતી. મંગળની કક્ષાનું તેણે જે નિરીક્ષણ આદરેલું તેના પરિણામે ખગોળવિદ્યાના બે મુખ્ય નિયમો અંડાકાર કથાઓ (elliptical orbits) ને સમવર્ગ (equal area)ના નિયમો તેણે સ્થાપિત કર્યા. પ્રકાશનો અભ્યાસ કરી તેણે પરાવર્તનના નિયમનો સ્ફોટ કર્યો. દૃષ્ટિભ્રમનો સિદ્ધાંત પણ તેણે જ ઊભો કર્યો; આકાશી દૂરબીન (astronomical telescope) બનાવવાનું પણ તેણે સૂચન કર્યું, પણ એ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ ન કર્યો. પાછળથી ઇંગ્લંડના ગૅસ્કૉઇને તે પરથી જ દૂરબીન બનાવ્યું. 'મંગળની ગતિની આલોચના' નામક પોતાના ગ્રંથમાં તેણે ગુરુત્વાકર્ષણનો પણ સ્ફોટ કર્યો છે. પણ એ બધું એમ જ રહ્યું. પોતાના સિદ્ધાંતોને તે ચોક્કસ પાયે કરી શક્યો નહિ, કારણ તે મુફલિસ હતો ને એ મુફલિસી તેની પ્રતિભા પર હમેશાં રાખ વાળતી જ રહી.

ઈ. ૧૬૧૧માં રૂડૉલ્ફના ભાઈ મૅથિયાસે ગાદી પચાવી પાડી. રાજદ્વારી ખટપટોથી કંટાળી કેપ્લર ઑસ્ટ્રિયા ચાલ્યો. લિંઝ યુનિવર્સિટીમાં તેને જગ્યા મળી. આખરે સારું ટાણું આવ્યું સમજી તેણે શ્વાસ ખાધો. ટાઇકોને અપાએલા વચનની પૂર્તિ કરવાનો મોકો પણ હાથ આવેલો લાગ્યો. એ જ અરસામાં તેની પત્ની મૃત્યુ પામી. જિંદગીભર કદી પ્રેમનો શબ્દ ન ઓચરેલી એ પત્નીના જતાં તેને ખાસ કશું ગુમાવ્યું હોય એમ ન (અનુસંધાન આગળ પાન ૯૦મે)

★ નાટિકા

તીર્થયાત્રાનું ફળ

લેખક
'પ્ર'

[રંગમંચ: મેડી પરનો એક ઓરડો. એમાં હીંડોળાખાટ છે. ખુરશીઓ છે, સોફા છે, મેજ અને પાટલીઓ છે. એક સુખવાસી સંસારીના દીવાનખાનામાં હોય છે તેવી અને તેટલી શોભા ને સગવડની બધી સામગ્રી છે. એમાંનું એક બારણું બાજુના ઓરડામાં ને બીજું દાદર ઉપર પડે છે. પાત્રો: પચ્ચીસ અને પંદર વરસ વચ્ચેની ત્રણ બહેનો. મોટી મીરાં ગંભીર, વચલી હીરા ચંચળ અને નાની ઈંદીરા લાડઘેલી છે. નાની હીંચકે સૂવે છે, વચલી આરામખુરશી પર પડી. પડી વાંચે છે અને મોટી સોફા પર બેસી ભરત ભરે છે: અને પડદો ઊપડે છે. બંને ઓરડા ખુલ્લા થાય છે. બીજો ઓરડો પાણીઆરૂં છે ને પહેલો દીવાનખાનું છે. નાટક પહેલામાં શરૂ થાય છે.]

ઈંદીરા: (પગની ઠેસે હીંચકો થોભાવી) ઝઝ !

મીરાં: (ભરત પરથી નજર ઉઠાવી) હં! શું?

ઈંદીરા: ત્યારે હવે ભાઈ નહિ આવે?

મીરાં: નહિ કેમ આવે? જરૂર આવશે.

ઈંદીરા: આવશે આવશે કરતાં તો આ ગણ્યાંગાંઠ્યાં થવા આવ્યા. હું તો વાટ જોઈજોઈને થાકી.

મીરાં: (મંદમંદ સ્મિત સાથે) જેટલી વધારે પ્રતીક્ષા કરીશ, ભાઈ એટલા વધારે વહાલા લાગશે.

હીરા: (ચોપડીમાં જ મુખ રાખી) તે અત્યારે જ ભાઈ ક્યાં ઓછા વહાલા છે કે પછીથી વધારે વહાલા લાગશે?

ઈંદીરા: ઝઝ! ભાઇ ભાતભાતની ભેટો લાવશે, નહિ?

મીરાં: જરૂર. દરેક તીર્થનું એકેક સંભારણું તો લાવશે જ લાવશે.

ઈંદીરા: મને તો થાય છે કે ક્યારે ભાઈ આવે ને ક્યારે એમનાં પેટી પોટલાં ફેંદી વળું.

હીરા: (વ્યંગ ભર્યા હાસ્ય સાથે) હં! હવે સમજાયું કે બેબી શા કારણે ભાઈ સારૂ અધીરી અધીરી થઇ રહી છે. તું તે ભાઇની વાટ જુએ છે કે (સભાર) ભા ત ભા ત ની ભે ટ ની?

ઈંદીરા: (સરોષ) હા, ભાઇ હા. અમે થોડાં જ ભાઇનાં ભૂખ્યાં છીએ? અમે તો ભેટનાં જ ભૂખ્યાં. (છણકાભેર હીંચકો ચાલુ કરે છે.)

મીરાં: (મીઠા ઠપકાના સ્વરે) હીરુ! બેબીને ચીડવ્યા વિના તને યે જપ વળતો નથી?

હીરા: જેવું હોય તેવું કહીએ, એમાં એ એટલી ચિડાય શા માટે? પૂછો એના અંતરને કે મારી વાત ખરી છે કે ખોટી?

ઈંદીરા: (ચાલુ હીંચકે—અમળાટમાં) હા, પૂછો મારા અંતરને. જાણે મારા હૈયામાં ભરાઇ બેઠી હોય ને!

હીરા: તો શું હું ખોટું કહું છું?

ઈંદીરા: (પૂર્વવત્) ના રે, તું ખોટું કહે? હીરાબહેન તો બીજા હરિશ્ચંદ્ર! એના શ્રીમુખમાંથી અસત્ય વચન નીકળે? પરંતુ હુંય જોઇશ કે ભાઈ ભેટ વહેંચશે ત્યારે તે લેવા એ કેવીક ના પાડે છે તે.

મીરાં: હવે મૂકો એ માથાઝીક. ભાઈની ગાડી મોડી થઇ લાગે છે. તમે બંને જમી લો.

[ઊભા થઈ ભરતને પાસેના મેજ પર ગડીબંધ ગોઠવી દે છે.]

ઈંદીરા: (હીંચકો થોભાવી) તે ઝઝ! તારે નથી જમવું?

મીરાં: હું તો ભાઈની રાહ જોઇશ.

ઈંદીરા: તો શું અમારાં જ પેટમાં બિલાડાં બોલે છે કે અમે ભાઇની રાહ ન જોઇ શકીએ?

મીરાં: જો, આ અગિયાર તો વાગ્યા (ટકોરા પડે છે). તમે ક્યાં સુધી ભૂખ્યાં રહેશો?

ઈંદીરા: (હીંચકો ચાલુ કરી) ભલેને અગિયારના બાર અને ઉપર બે વાગતા.

હીરા: (સસ્મિત) પણ ઇંદુ! પછી ટાઢો કંસાર તારે ગળે નહિ ઊતરે.

ઈંદીરા: (ખીજભર્યા સ્વરે) નહિ ઊતરે તો નહિ ખાઈએ. ભૂખ્યાં રહીશું અમે અમારે. તમને કહેવા નહિ આવીએ, કે બહેન, આ એક કોળિયો કંસાર ગળે ઉતારી આપો. જ્યારે હોય ત્યારે મારી-ખણખોદ કરવા તૈયાર. પણ બહેનબાના પગ તળે પાણીના રેલા વહે છે તે ભૂલી જાય છે. ભૂલી જ જાય ને? કારણ હીરાબહેન એટલે તો (સભાર) સકલગુણસંપન્ન. સદ્‌ગુણની અવતાર . . . !

હીરા: (અધવચ) બસ, બેબી બસ. આ તે તારા વર્ગની વિવાદસભા નથી કે ભાષણ આપવા મંડી પડી. લોકો કહે છે કે ભૂખ્યા માણસને ઊંઘ આવે છે; પરંતુ આ તો તારૂં મોં ઊઘડયું, જીભ છૂટી. (હસે છે.)

ઈંદીરા: (પૂર્વવત્ છણકાભેર) મારી જીભ છૂટી ને તારી સિવાઈ રહેલી છે, નહિ? ભલે ભાઇ ભલે. અમે હવે નહિ બોલીએ. (હીંચકા ઉપરના ઓશીકામાં મુખ છુપાવતી આડી પડે છે. તેનાં ડૂસકાં સંભળાય છે.)

મીરાં: (પાસે જઇ પડખે બેસી ઇંદીરાના બરડે હાથ ફેરવતાં) છાની રહે, બેબી છાની રહે. એ હીરા તો છે જ એવી.

હીરા: આવાં લાડ લડાવીલડાવી તેં એને બગાડી મૂકી છે.

મીરાં: (સૌમ્ય ઉત્તેજનાથી) હીરા! તું ચૂપ રહે છે કે નહિ? (મોટી બહેન બેબીને બેઠી કરી બગલમાં બેસાડે છે. બંનેની આંખમાં આંસુ ચમકે છે.)

[બહાર મોટરનું હોર્ન વાગે છે. ત્રણે ચમકે છે. હીરા પુસ્તક ફેંકે છે, મીરાં આંસુ લૂછે છે. ઇંદીરા નીચે ચોગાન ઉપર પડતી બારી પાસે દોડી જાય છે.]

ઈંદીરા: (ઉમળકાભેર) આવ્યા, ભાઈ આવ્યા!

હીરા: (પાછળ આવી છે તે) ક્યાં છે ભાઇ? આ તો મગન મહારાજ એકલા જ દેખાય છે.

મીરાં: (બારીએ આવી) હા . . . . .

ઈંદીરા: નક્કી ભાઈ ગાડી ચૂકી ગએલા.

હીરા: માનું નહિ. ભાઈ એટલે તો જીવતી ઘડિયાળ. ઘડિયાળ તો બગડે ત્યારેય વખત ચૂકે, પણ ભાઈની નિયમિતતા તો અફર ને અચળ. તે ગાડી ચૂકે જ નહિ.

મીરા: ચાલે ત્યાં લગી તો જરૂર ના ચૂકે.

ઇંદીરા: તો ગાડી જ આવી નહિ હોય!

હીરા: અને મગન મહારાજ વાટ જોવી મૂકી ભાગી આવ્યા હશે?

[અહીં 'મારૂં શું ભાગી જતું હતું કે હું અધીરો થઈ ભાગી આવું?' એમ બોલતા મગનમહારાજ દાદર ચડે છે. ઉપર આવતાં જ ત્રણે બહેનો તેને ઘેરી વળે છે.]

ઈંદીરા: (સાતુર) તો શું ભાઇ જ નથી આવ્યા?

મગન: આવ્યા છે, બહેન, આવ્યા છે. આકળી ન થા.

ઇંદીરા: (મહારાજનો હાથ પકડી ઉતાવળે સ્વરે) તો પછી ભાઇને ક્યાં મૂકી આવ્યા?

હીરા: તમે કહ્યું નહિ હોય કે અમે ત્રણે કાગના ડોળે રાહ જોઇએ છીએ?

મગન: હું તે કહ્યા વિના રહું?

ઈંદીરા: છેક સવારથી અમે ભૂખ્યાંતરસ્યાં બેઠાં છીએ તે પણ કહ્યું હતું?

મગન: હા, કહ્યું હતું.

મીરાં: છતાં ભાઈ મારતી મોટરે ઘેર ન આવ્યા? ગજબ!

મગન: (વેદનાભર્યા સ્વરે) હા, બહેન! થયો તો છે ગજબ જ!

ત્રણે: (ચમક અને કુતૂહલભર્યા અવાજે) હેં?!!

મગન: (પૂર્વવત્) ભાઇએ મોટરમાં બેસવા ના પાડી.

ત્રણે: (પૂર્વવત્) એમ?

મગન: (પૂર્વવત્) મેં બહુ યે આગ્રહ કર્યો પણ તે એકના બે ન થયા. પછી હું રહ્યો ચાકર માણસ, એટલે બધા વચ્ચે માલિકને કહું પણ કેટલું?

ઈંદીરા: (અધીરતાથી) તો પછી ભાઈ અત્યારે છે ક્યાં?

મગન: તે ચાલતા આવે છે.

હીરા: ભાઈ પગપાળા આવે છે? તે તમે ક્યા મોટા રાજવંશી હતા તે મોટરમાં બેસીને દોડી આવ્યા? (હીરાના સ્વરમાં અકળામણ હોય છે.)

મગન: બહેન! મારી શી મજાલ કે ભાઈ પગે ચાલે ને હું બેસું મોટરમાં? પણ હું લાચાર હતો. મને ભાઇએ બળજબરીથી બેસાડી મોકલ્યો છે.

મીરાં: (સોદ્વેગ) મને તો આમાં કંઈ સમજાતું નથી.

મગન: મને પણ નથી સમજાતું, સિવાય કે—

ત્રણે: બોલો બોલો.

મગન: ભાઈ બદલાઈ ગયા છે.

ત્રણે: એમ?!!

મગન: પહેલી નજરે તો મેં ઓળખ્યા પણ નહિ.

મીરાં: તે ભાઇ શું માંદા થઇને આવ્યા છે?

ઈંદીરા: તો તો ભાઈ સાવ દૂબળાપાતળા થઇ ગયા હશે.

હીરા: છતાં તમે તેને પગે ચાલતા મૂકી આવ્યા? મીરાંબહેન! હું મારતી મોટરે સામે જાઉં છું ને ભાઇને બેસાડી લાવું છું.

મગન: બહેનો શાંત થાવ. ભાઈ નથી દૂબળા કે નથી પાતળા. માંદા પડે ભાઈના દુશ્મન!

ઈંદીરા: (દમ મૂકી) હાશ! સારૂં થયું. બાકી મારો તો શ્વાસ ચડી ગયો હતો.

મગન: ભાઈ માંદા નથી છતાં વાત છે શ્વાસ રૂંધાઈ જાય એવી.

હીરા: પરંતુ એ વાત શી છે તે તો કહો.

મગન: ભાઈ સાવ બદલાઈ ગયા છે.

હીરા: એકનું એક વાક્ય કેટલી વાર બોલશો? ગાયત્રીનું પારાયણ માંડયું જાણે.

મગન: પણ બીજું શું કહેવું તે જ સમજાતું નથી.

ઈંદીરા: તે આપણા ભાઇને થયું છે શું?

મગન: કહું? પણ મારા અભણનું કહેવું તમને હસવા જેવું લાગશે.

મીરાં: કહો, મહારાજ કહો. તમારે શું કહેવું છે?

મગન: ભાઈ પર કોઇએ ભૂરકી નાખી છે! જાદુ કર્યું છે!

હીરા: (ખડખડાટ હસી) શું સરસ નિદાન! મહારાજ તમે જાદુને ઓળખી કાઢયું તો હવે ભૂવા થઇને તેનો ઉતાર પણ કરજો.

મીરાં: હીરુ! આ હસવાનો વખત છે?

હીરા: (પૂર્વવત્) તો કહો તો રડવા માંડું.

મગન: બહેન! તમે ભાઇને જોશો ત્યારે વગર કહ્યે જ રડવા માંડશો.

ઇંદીરા: તે મારા ભાઇને થયું છે શું? ઓ મારા ભા આ આ ઈ..ઈ...

[રડે છે. હીરા બારી તરફ ખસે છે.]

મીરાં: રડ ના, ગાંડી. વગર જોયેજાણ્યે અમંગળ શંકા ન કર.

હીરા: (ચિત્કાર કરી) ઓ બાપ રે!

બંને: શું છે અલી? (બંને બારી પાસે દોડી જાય છે.)

હીરા: (રસ્તા ભણી આંગળી ચીંધી) જુઓ, જુઓ.

ઈંદીરા: ઓ મા રે! આ તે ભાઇના શા હાલ!

હીરા: હાય રે! આ તે ભાઇ છે કે ભિખારી!

ઇંદીરા: ભાઇએ તે કપડાં પહેર્યાં છે કે ગુણપાટ!

મગન: નથી ભાઈ ભિખારી કે નથી એનાં વસ્ત્રો ગુણપાટ. ભાઇએ ખાદી પહેરી છે.

હીરા: એ તે ખાદી છે કે ગોદડીઆ બાવાની ગોદડી?

[એવા ભાઈ દાદર ચડી ઉપર આવે છે.]

ભાઈ: હાશ! હું તો છેક થાકી ગયો!

મીરાં: થાકી જ જાવને ભાઈ! પગે ચાલવું તે આપણને ફાવે?

ભાઈ: ખરૂં કહ્યું બહેન! છતે પગે પાંગળાને એ ક્યાંથી ફાવે?

ઇંદીરા: ભાઈ!

ભાઇ: આવ બહેન! મને ભેટ તો ખરી! બે મહિને મળ્યાં તોપણ આઘીઆઘી કેમ રહે છે?

હીરા: ક્યાંથી ભેટે એ? આ તમારા પહેરણનાં રૂંછડાં તો જાણે શાહુડીનાં પીંછાં. કાંટાની શૂળોને તે કોઈ ભેટે?

ઇંદીરા: ભાઇ! તમને કોઇએ લૂંટી લીધા હતા?

ભાઈ: ના બહેન.

મીરાં: તો પછી બે બૅગ ભરીને કપડાં લઈ ગયા હતા તે ક્યાં ગયા કે આ આથરના ઝબ્બા ઓઢી આવ્યા.

ભાઈ: એ તો આપ્યાં, જેને એની વધારે જરૂર હતી તેને.

હીરા: એટલે?

ભાઇ: હું જગન્નાથપુરીમાં હતો ત્યારે ત્યાં રેલ આવી હતી. ત્યાં હજાર હજાર લોકો ટાઢે થરથરતાં. લજ્જા ઢાંકવાના વેંતના ટુકડાના અભાવે તેઓ તૂટયાંફાડયાં ઝૂંપડાંમાં કે ઘાસવેલાનાં ઝાંખરાંઓમાં લપાઇ રહેતાં. તડકામાં આવી ટાઢ પણ ઉડાડી ન શકતાં. એ જોયા પછી પણ હું બબ્બે બબ્બે બૅગ ભરીને કપડાં રાખું તો મારા જેવો નિષ્ઠુર કોણ હોઇ શકે?

મીરાં: પણ પહેરવા જોગાં એકબે જોડ તો રાખવાં હતાં.

ભાઇ: તે તો આ મેં રાખેલાં જ છે. (પોતાની કફની ને ધોતી બતાવે છે.)

હીરા: એને તે કોઇ કપડાં કહેતું હશે?

ભાઈ: તો શું કહે?

હીરા: ઢોરઢાંખરને ઓઢવાના ઓઢા.

ભાઇ: આ ઓઢાય મળ્યા છે તે મારાં સદ્ભાગ્ય છે. બાકી મેં તો કોટિકોટિ પ્રજાને અરધી નાગી ફરતી દીઠી છે.

હીરા: ફરતાં હશે નાગાં જે કરમનાં કાણાં હશે તે.

ભાઈ: (કરુણ સ્વરે) બહેન ! આગનાં કરશને કોણે કાળાં કર્યાં તેનો વિચાર કર્યો છે ?

હીરા: એમાં તે વળી વિચાર શો કરવાનો ? કુદરતે વળી.

ભાઈ: બહેન ! કુદરત તો હજાર હજાર હાથે ભર્યા ભંડાર આપે છે તે કોઈને દુઃખી નહિ રાખે.

હીરા: તો પછી તેઓ દુઃખી હશે પોતાનાં પંડને પાપે.

ભાઈ: પોતાનાં પંડના પાપે નહિ, પરંતુ આપણા પાપે, બહેન !

ત્રણે: આપણાં પાપે ? ! !

ભાઈ: હા આપણાં જ પાપે. દસને દુઃખી કરે ત્યારે એક જણ સુખી થાય, હજારને રડાવે ત્યારે એક લખપતિ થાય. માટે જ દેશમાં દારિદ્ર છે ને દુઃખ છે. તે માટે આપણે સુખીઓ ને પૈસાદારો જ જવાબદાર છીએ.

મીરાં: (હાથ પકડી) આવો ભાઈ, જરા બેસો, આરામ કરો, હાથપગ ધુઓ પછી જે કહેવું હોય તે નિરાંતે કહેજો.

[ભાઈ પરસાળની ફરસબંધી પર બેસે છે.]

હીરા: હં હં ભાઈ, નીચે ? છેક ભોંય પર ?

ભાઈ: તે ભોંય શી ખોટી છે ? નથી એમાં કાંટા જેવા કાંકરા કે કાચની જેવી કપચી.

હીરા: તો શું આ ગાદીગાદલાંમાં કાંટા અને કચ્ચર ભરી હશે ?

ભાઈ: ભરી તો નથી, પરંતુ હું જો હવે એ પર બેસું તો ખૂંચે અને ગાદી પણ મને તો ખૂંચે. કેવળ શરીરમાં જ નહિ પણ અંતરમાં પણ ભોંકાય. તમે તમારે ત્યાં બેસો, હું તો નીચે જ બેસીશ.

હીરા: એ અવળી વિદ્યા ક્યાંથી શીખી લાવ્યા ?

ઈંદીરા: હશે, ગમે ત્યાંથી શીખ્યા હશે. આપણા પ્રેમથી એ ભૂલાવી દઈશું. (લાડ કરતી કફનીનો છેડો પકડી) ભાઈ ! આ ચુગાળા જેવી કફની તમને કરડતી નથી ? ખૂંચતી નથી ?

ભાઈ: ખૂંચે ય ખરી.

ઈંદીરા: તો પછી આ કાથાની ચાદડી કાઢી નાખોને !

મીરાં: હા ભાઈ, કાઢી નાખો. હું તમને રેશમી પહેરણ લાવી આપું.

હીરા: એ પગલુછણિયા જેવી ખરબચડી ખાદી પહેરવા કરતાં તો ઉઘાડા રહેવું બહેતર !

ભાઈ: હીરુ ! ભગવાન મને ઉઘાડા રહેવાનું બળ આપો.

મીરાં: તે ઉઘાડાં ફરતા શરમ નહિ લાગે ?

ભાઈ: એમાં શરમ શાની ?

હીરા: શરમ તો ખરી જ વળી. તમે ઉઘાડા ફરો તો તમે જ નહિ પણ અમે બધાં ય લાજી મરીએ.

ભાઈ: બહેન, આ દેશની અરધી વસ્તી અરધી કે આખી ઉઘાડી ફરે છે. તેમને ખાતડી મળે તો પિછોડી મળતી નથી અને તે મળે તો પહેરણ મળતું નથી. આપણને ને દેશમાંના આપણા જેવા બધાને એમની નગ્નતા માટે શરમ આવી છે કદી, કે આજે હું ને તમે લાજી મરીએ ?

ઈંદીરા: ભાઈ ! જવા દો એ વાત. પણ કહો, મારા માટે કંઈ નવાઈની ચીજ લાવ્યા છો કે નહિ ?

ભાઈ: લાવ્યો છું, બહેન ! અને તે એવી તો નવાઈની ચીજ છે કે તેને જોઈ તારી નવાઈનો પાર નહિ રહે.

[તે ખાદીની પોટલી છોડે છે. અંદર ત્રણ પડીકાં દેખાય છે. તેમાંથી એક ઈંદીરા ઝૂંટવે છે.]

ઈંદીરા: આ મારી એકલીનું. (છોડે છે.)

હીરા: લે લેતી જા. એકલીનું કહેતીહતી તે હવે માર ફાકા મમરાના !

ઈંદીરા: (ઓભાળી પડી) ભાઈ ! તમે આ શું લાવ્યા છો ?

ભાઈ: બંગાળાના મમરા, બહેન. બંગાળામાં એને મૂડી કહે છે.

હીરા: મૂડી ! ! બંગાળાની મોટામાં મોટી મૂડી આ મમરા છે ?

ભાઈ: એની તારાથી ને મારાથી ના નહિ પડાય, બહેન ! આ મૂડી તો અરધા બંગાળાનો જીવનઆધાર છે. ત્યાંના ગરીબોને મૂડી મળે એટલે તો જાણે મેવાનો થાળ મળે છે !

ઈંદીરા: તે શું બંગાળામાં મમરા તે જ મેવામીઠાઈ ?

ભાઈ: ના બહેન ! ત્યાં પણ મેવામીઠાઈ તો બીજી જ છે. પણ તે પૈસાદારો માટે, જમીનદારો માટે. રાંકડી રૈયત માટે તો મેવા કહો કે મીઠાઈ તે આ પૈસા બે પૈસાની મૂડી જ છે.

હીરા: (બીજું પડીકું છોડી) જોઉં તો ખરી આમાં એવું જ કોઈ પકવાન છે કે નહિ. (એ પડીકામાંથી દાળિયા વેરાય છે.)

હીરા: (ગરડાટમાં) ઊંહું ! મારૂં નસીબ પણ તારા જેટલું જ જોરદાર છે. જો આ કળીના દાણા !

ભાઈ: હીરુ ! એ દાળિયા દેવની મશ્કરી ન હોય !

મીરાં: (આશ્ચર્યભર્યા સ્વરે) તમારી તો એકેએક વાત અજબ છે, ભાઈ ! દાળિયા તે વળી દેવ !

ભાઈ: બહેન ! એ જ દાળિયાના દસવીસ દાણા ખાઈને લોટા બે લોટા પાણી પી અમૃતનો ઓડકાર ખાતા હજારો રંકને મેં જ્યારે જોયા હતા ત્યારે હું પણ ઓછો અચરજ નહોતો થયો. બહેન ! એ અન્તર્યામીએ મને પોશપોશ આંસુએ રડાવ્યો હતો. હાય રે દુર્ભાગી દેશ ! તારી આ અવદશા ! ભરીભાદરી ખેતરાઈ ને લીલીછમ વનરાઈઓથી ભરેલી ભારતભૂમિ તારા સંતાનોને કેવળ દસવીસ દાળિયા જ !

મીરાં: (ત્રીજું પડીકું ખોલે છે) અરે આ તો માટીનું ચોસલું !

ભાઈ: હા, એ માટી જ છે; પણ છે ચુરમાના ચકતા બરાબર.

હીરા: ચુરમાનું ચકતું !

ભાઈ: હીરુ ! આ દેશમાં એવા પણ મુલક છે જ્યાં બારૂ બાર વર્ષથી દુકાળ પડે છે. ત્યાં ચુરમા માટે થતી હોય નહિ, એવી પડાપડી આવી માટી માટે થાય છે. કારણ એ માટીમાં રડ્યાખડ્યા બેચાર દાણા દટાયા હોય છે કે ઘાસતેલાની બેચાર જડ લપાઈ હોય છે : ધૂળ ફાકવી કે ઈંટાળા ચાવવા તે કરતાં આવી માટી ખાવી એટલે ચુરમું જ

ખાધું કે બીજું કંઇ?

હીરા: આ મેવામીઠાઈ ને ચુરમાથી તો વગર ખાધે જ ધરાઇ ગયા. પણ ભાઇ અમારા માટે બીજી કંઇ ભેટ નથી લાવ્યા?

ભાઈ: લાવ્યો છું, જરૂર લાવ્યો છું. તેને મેં મોટરમાં જ મોકલાવી હતી. મહારાજે હજુ નથી આપી?

ઇંદીરા: (આતુરતાથી) ના.

હીરા: એ ભેટ તે વળી કેવીક મોટી છે કે તેને મોટરમાં બેસાડી મોકલી ને તમે ચાલતા આવ્યા?

ભાઇ: એની મહત્તાની શી વાત કરૂં બહેન! કેવળ મોટરમાં જ નહિ બેસાડું, પણ મારૂં ચાલે તો એની તો ફૂલચંદનથી પૂજા કરૂં.

ઇંદીરા: (સાનંદ) તો તો એ ભેટ જરૂર કોઇ અદ્દ્ભુત ચીજ હશે.

ભાઇ: જરૂર અદ્દ્ભુત છે. એ છે સારંગી ને તમ્બૂરો.

હીરા-ઇંદીરા: (સાથે) તો તો એ હું જ લેવાની.

મીરાં: ધીરાં, બહેન ધીરાં. ભાઈની ભેટ પચાવવી સહેલી નહિ હોય.

[મગન મહારાજ ભેટની વાત નીકળતાં જ નીચે ગયો હોય છે તે બે વસ્તુ પીંજણ ને ધનુષતકલી લાવી મૂકે છે.]

ભાઈ: આ આવી તમારી સારંગી ને તંબૂરો!

હીરા-ઇંદીરા: (સાથે) આ!!!

મીરાં: મેં નહોતું કહ્યું કે ધીરાં પડો?

હીરા: (પીંજણ પાસે જઇ) આ તંબૂરો! (પાસે ગોટીલો છે તે લઇ) અને આ એની નખલી! જેવી એ નખલી જાડી છે તેવો જ જાડો હશે એ તંબૂરાનો સૂર. એ સૂર સાંભળી ગધેડું શરમાઇ જશે અને ભેંસો ભાગવા માંડશે.

ભાઇ: હીરુ ગુસ્સે ન થા. એ સૂર ભલે જાડો હશે, પણ જડ નહિ હોય. એના સૂરે સૂરે તો નવજાગૃત ભારતના આત્માનાં ગીત ગુંજશે. ભૂખે કળકળતી આંતરડી ઠારવાની અજબ એવી શક્તિ એ જ સૂરમાં છે.

ઇંદીરા: અને આ મારી સારંગી ક્યાંની છે, લખનૌની કે લાહોરની?

ભાઈ: એ સેગાંવની સારંગી છે. એના સૂરે સૂરે લાજે લૂંટાતી પાંચાળી સમી ભારતમાતાનાં નવસો નવ્વાણુ ચીર પૂરાશે.

[ભાઇની આંખમાં આંસુ ચમકે છે.]

ત્રણે: ભાઇ, તમે રૂઓ છો?

ભાઈ: હા રોઉં છું, બેનીઓ! હું એકલો જ નથી રોતો, પણ રૂએ છે મુલક આખાની ધરતી.

હીરા: ધરતી એટલે તો ધૂળ, પથ્થર ને ઢેફાં. એમાં તે થોડો જ જીવ છે કે તે રૂએ? રૂએ તો છે જેને હૃદય હોય તે.

ભાઇ: બહેન! હૃદયવાળાં જ્યારે હૃદયહીન બને છે ત્યારે જીવ વગરનાં ધૂળઢેફાંમાં હૃદય જન્મે છે અને તે અણુએ અણુએ રૂએ છે.

ઇંદીરા: ભાઈ! ધરતીમાતા રૂએ છે શા દુઃખે?

ભાઈ: ધરતી રૂએ છે એ દુઃખે કે એણે તો પોતાનાં પેટ ચીરી-ચીરીને ધાન્યભંડારો આપ્યા છતાં અરધી દુનિયા ભૂખે મરે છે; એણે તો પોતાના હૈયાનું હીર નીચોવીનીચોવી નદીનાળાં ઉભરાવ્યાં તો પણ તરસ્યા જીવો માટે તો ઝાંઝવાનાં જળ જ રહ્યાં છે.

હીરા: ભાઇ! એ તો થઇ કવિ કલ્પના.

ભાઇ: એ કલ્પના નથી, શબ્દાલંકાર નથી, પણ છે નક્કર હકીકત.

હીરા: તો પછી એ રુદન અમને કેમ સંભાળતું નથી?

ભાઈ: નથી સંભાળતું, કારણ કે આપણે બહેરાં છીએ. બહેન! તું કે હું નહિ સાંભળીએ તેથી એ રુદન અસત્ય ઠરતું નથી. આંખ ઊઘડે ને અલૌકિક દશ્યો નજરે પડે છે તેમ જો કાન ઊઘડે તો એ વેદનાભર્યું રુદન સંભળાય. તીર્થ કરતાંકરતાં મારા કાન ઊઘડ્યા છે. અને પછી મેં સાંભળ્યું કે કેવળ ધરતી જ રોતી નથી, પણ રૂએ છે નદી, ડુંગર, દરિયા, ઝાડ અને પાંદડાં. અરે! આખી કુદરત રૂએ છે. અને સાથે રૂએ છે તીર્થતીર્થના દેવો ને દેવોના ઉપદેશ. બહેન! હવાનાં કણેકણ, વરસાદનાં બુંદેબુંદ અને આકાશના ગ્રહેગ્રહ અસ્ખલિત આંસુએ રૂએ છે, અમાનવતાના દાવાનળ પર રૂએ છે, દાવાનળના ખપ્પર પર રૂએ છે. ખપ્પરના.....

મીરાં: બસ, ભાઈ બસ. (મહારાજ તરફ ફરી) મહારાજ! તમે એ ભેટ, આ પડીકાં ને પોટલું અંદર લઈ જાઓ; અને ભાઈ તેમે હાથ-પગ ધોવા ઊઠો.

[મહારાજ સોંપેલું કામ કરે છે. ભાઈ પણ બાજુના ઓરડા-માં જાય છે. ત્રણે બહેનો ગંભીર બની આડીઅવળી બેસે છે. ત્યાં દાદર પરથી શિષ્ટ અને સુખી જણાતી, કાયે ને કપડે સુ-શોભિત, ને બોલ્યેચાલ્યે સંસ્કારી દેખાતી એક બાઈ પ્રવેશે છે.]

મીરાં: આવો રાધાભાભુ!

રાધા: તે માધવલાલ તીરથ કરી આવ્યા?

મીરાં: હા ભાભુ!

રાધા: (ચારે બાજુ જોઇ) ક્યાં ગયા?

મીરાં: બાજુના ઓરડામાં હાથપગ ધૂએ છે.

માધવ: (અંદરથી) કોણ છે એ?

રાધા: એ તો હું છું દિયરજી.

માધવ: રાધાભાભી?

રાધા: ઠીક ઓળખી કાઢી, અવાજ પરથી.

માધવ: તે તમારો અવાજ તો લાખો લોકમાં નોખો તરી આવે એવો છે તો.

રાધા: એમ? ભલે! દિયરજી, તમે તો ખરા નસીબદાર! હું તો જાઉંજાઉં કરતી રહી ગઈ ને તમે તો અડસટ્ટે તીરથ કરી આવ્યા. સુખરૂપ તો છો ને?

માધવ: હા, ભાભી.

રાધા: દિયરજી! મદ્રાસ-મદુરાનાં મંદિરોનાં ગોપુરો ને ગુંબજો જોઇને તો તમારી આંખ ઠરી ગઇ હશે.

માધવ: ખરી વાત. (અંદર રહ્યે રહ્યે જ પ્રેક્ષકો પ્રતિ) પરંતુ એ આકાશચુંબી ગોપુરોથી થોડેક છેટે જ પાતાળમાં પેસી જતા હોય તેવા કાદવના ફૂબાઓ હતા. તે હતા પંચમ જાતિના. જેવા નીચા હતા એ ફૂબાઓ એવાં જ નીચાં હતાં એમનાં મોઢાં. ઊંચી મૂંડીએ ચાલવાનો એમને અધિકાર ન હતો.

રાધા: દિયરજી! રથજાત્રા વખતે તમે જગન્નાથપુરીમાં હતા ને?

માધવ: હા, હતો.

રાધા: આહાહા! શો હશે એ રથનો શણગાર! મુલક આખાની લક્ષ્મીનો જાણે એ હાલતો ચાલતો ડુંગર હશે!

માધવ: ખરેખર જ. (પ્રેક્ષકો પ્રતિ) પણ એ લક્ષ્મીના ડુંગરની અડોઅડ જ જગન્નાથપુરીના દેશમાં દળદરના ડુંગર છે. અને એ ડુંગર-ના પાયા હતા, રીબાતી રૈયતના પાતાળકૂવા જેવા પેટના ખાડામાં, અને શિખર હતાં આકાશ જેટલી ઊંડી ગરીબડી આંખમાં.

રાધા: ગંગાકાંઠે દેશદેશના ભાવિકોને સ્નાન કરતા જોઈ તમે તો અલયણ થયા હશો.

માધવ: ગંગાકાંઠાની લીલા જોઈ કોણ અલયણ ન થાય? (પ્રેક્ષકો પ્રતિ) જ્યાં પુણ્યના નામે પંડાઓના પાખંડ ચાલે અને સ્વર્ગના નામે શ્રાદ્ધ કરાવનારાના સટ્ટા ચાલે ત્યાં કોણ અલયણ

નહિ થાય.

રાધા: દિયરજી ! શંકરાચાર્યના કેરલ દેશમાં નાંબુદ્રી બ્રાહ્મણોના મુખમાંની વેદગંગામાં પણ સ્નાન કરી આવ્યા ?

માધવ: હા ભાભી ! એ બ્રાહ્મણોના મુખમાંથી સાક્ષાત સરસ્વતી વહે છે. (પ્રેક્ષકો પ્રતિ) અને એ સરસ્વતી કેવળ વેદઋચાઓની જ ન હતી. એ ભૂદેવોના શ્રીમુખમાંથી ત્યાંની પંચમ જાતિ માટે ગાળ અને ગુસ્સાની સરસ્વતી પણ અસ્ખલિત વહે છે.

રાધા: આટલાં બધાં તીરથ કરી આવ્યા તો કોઇ દેવની મૂર્તિ લઇ આવ્યા છો કે નહિ ?

માધવ: લાવ્યો છું. તે વિના આવું તો તીર્થયાત્રા કરી તો ય શું ને ન કરી તો ય શું ! (પ્રેક્ષકો પ્રતિ) હું દરિદ્રનારાયણ દેવની મૂર્તિ લઇ આવ્યો છું; મારા હૃદયમંદિરમાં સ્થાપન કરીને લઈ આવ્યો છું.

રાધા: કોઈ સાધુસંન્યાસી પાસેથી ગુરુમંત્ર પણ લાવ્યા હશો.

માધવ: લાવ્યો છું. (પ્રેક્ષકો પ્રતિ) એ મંત્ર નથી રાધેશ્યામનો કે નથી સીતારામનો પણ છે વંદેમાતરમ્‌નો.

રાધા: અને કોઇ વ્રતનીમ ?

માધવ: વ્રત પણ લાવ્યો છું. (પ્રેક્ષકો પ્રતિ) એ વ્રત છે સાદાઇનું. એ નીમ છે સંયમનું ને સેવાનું.

રાધા: (બારીમાંથી બહાર ડોકાંવી) ઓ મા ! માધવલાલ, હવે તો પછીથી મળીશું. આ પેલો મારો કીકો તો નીકળી પડ્યો ફળિયામાં. ઘડી વી'લો મૂકાતો નથી, હરામખોરને.

[જાય છે. માધવલાલ બહાર આવે છે. ત્રણે બહેનો ગંભીર અને વિચારમગ્ન છે.]

માધવ: બહેનો, બહુ વિચારમાં પડ્યાં કંઈ ?

મીરાં: પ્રસંગ જ એવો છે ને ભાઇ !

માધવ: મારી વાત તમારા ગળે નથી ઉતરતી, ખરૂં ?

મીરાં: (કરુણ સ્વરે) તમારી વાત ખોટી તો નથી, પણ વહેતી-ગંગાથી ઉલટી છે. દુનિયા એને નહિ માને.

માધવ: બહેન ! બે મહિના પહેલાં હું પણ એ દુનિયામાંનો જ એક હતો.

હીરા: (ચિંતાભર્યા સ્વરે) તો શું આજે દુનિયાથી જુદા પડી ગયા છો ?

માધવ: એનો જવાબ હા ને ના બંને છે.

ઇંદીરા: (સોદ્વેગ) એટલે ?

માધવ: હું સુખવાસીઓના જગતથી જરૂર જુદો પડ્યો છું. પણ દુનિયા એટલે દસ ભાગ દુઃખી ને એક જ ભાગ સુખી. હું હવે એ દુઃખીઓની જમાતમાં જોડાયો છું. તે હિસાબે હું જગતથી જુદો નથી પડ્યો. પરંતુ તેની વધારે નજીક ગયો છું.

ઇંદીરા: (પૂર્વવત્) તે ભાઈ, તમે અમને છોડી જશો ?

માધવ: છોડી જાઉં કે રહું તે હવે સરખું છે હું તમારી પાસે હઇશ, છતાં આપણા વચ્ચે અંતર હશે સો સો કોશનું. તમે ખાશો પક્વાન તો હું ખાઇશ ભડકું. તમે પહેરશો હીરનાં ચીર તો હું પહેરીશ હાથની ખાદી. તમે ફરશો ગાડીમાં તો હું ફરીશ પગપાળો. તમે જશો ફૂલવાડીમાં તો હું જઇશ હરિજનવાડે. તમારા પગમાં હશે મખમલની મોજડી તો મારા પગમાં હશે વાડમોલનાં કોહેલા કાંટા. તમે સૂશો છત્રપલંગ પર તો હું સૂઈશ સાદી સાદડી પર.

ત્રણે: ભાઈ ! અમે તમને જુદા થવા નહિ દઇએ.

મીરાં: જેવા તમે તેવાં અમે.

હીરા: દેશના દુઃખે તમે ભેખ લેશો તો અમે ય ભગવાં ધરશું.

ઇંદીરા: તમને ભડકું ભાવશે તે અમને ય મીઠું લાગશે.

માધવ: મીરાં ! તારી આ કોમળ કાયા પર ખરબચડી ખાદીથી ઉઝરડા પડશે.

મીરાં: ભલે પડતા. પરંતુ તેથી કોઈ ભૂખે ટળવળતાની આંતરડી તો ઠરશે ને ?

માધવ: હીરા ! પછી રોજ હવા ખાવા જવા નહિ મળે.

હીરા: ભલે નહિ મળે. ભારતમાતાનાં કોટિ કોટિ સંતાનો રોજ હવા ખાવા ક્યાં જાય છે ?

માધવ: ઇંદીરા ! ભડકું ખાવાની હોંસ કરે છે પણ રોજ અરધી ભૂખી ઊઠીશ.

ઇંદીરા: ભલે. હું કંઈ નહિ તો અરધું પરધું તો ખાઇશ જ ખાઈશ. ભૂખ્યાં જ ઊઠતાં ને ભૂખ્યાં જ સૂતાં લોકો કરતાં તો હું કંઇકે સુખી હોઇશ.

મગન: હે પ્રભુ ! આજે મારી તીર્થયાત્રા ફળી છે ! [પડદો પડે છે]

જીવી જાણનારા] ૨૦ [જે માનવજીવનનું સાચું મૂલ્ય શીખવી ગયા

કલકત્તાનો વીર પુરુષ

ભવાનીપુર નામે કલકત્તાના પરામાં નફરચન્દ્ર કુંડુ કરીને એક સાધારણ ગુમાસ્તો રહેતો હતો. એક દિવસ તે પોતાને દફતરે જવા નિકળ્યો તો રસ્તામાં એક ગટર ખોલી હતી, અને કેટલાક મજૂર એક મુકાદમની દેખરેખ નીચે કામ કરતા હતા. ત્યાં એકાએક અરેરાટી બોલી ગઇ, કેમ કે એક મુસલમાન મજૂર બાકા (manhole) આગળથી ચાલતાં ચાલતાં ઝેરી વાયુથી ભરેલી ગટરમાં પડી ગયો. આથી બીજા મજૂરોએ રાડારાડ કરી મૂકી અને મૂંઝાયેલો મુકાદમ ઘડીક એકને ને પછી બીજા મજૂરને કહેવા મંડ્યો, કે નીચે જાઓ, ને તમારા સાથીને બચાવો. પણ સાક્ષાત્ મૃત્યુને ભેટવા કોણ તૈયાર થાય ? કોઇ ગટરમાં ઊતર્યું નહિ, ને અંદર પડેલા મજૂરને બચવાની આશા રહી નહિ. નફરચન્દ્ર આવી પહોંચ્યો, શું બન્યું છે તે સમજી ગયો, પોતાનો ડગલો, ટોપી, ને જોડા ઉતાર્યા, અને ગટરમાં ઊતર્યો. એક મિનિટ તો એને કોઇએ દીઠો નહિ. મુકાદમે ગાલીકોર નજર કરી તો એક માણસનું માથું એના જોવામાં આવ્યું એટલે એકબે મજૂરની મદદથી એણે દોરડું અંદર ઉતાર્યું, અને નફરચન્દ્રના તથા એની બથમાં મજૂર હતો તેના શરીરને ફરતું વીંટ્યું. પછી ઝટપટ બેયને બહાર ખેંચી કાઢ્યા, પણ દુર્ભાગ્યે બેમાંથી એકે જીવતો નહોતો. એમ જણાતું હતું, કે નફરચન્દ્રે અંધારામાં મજૂરને ગોત્યો હશે, ને બાકાથી થોડે દૂર એને ઝાલ્યો હશે તથા એને બથમાં લઈને ઉપરવાળાની મદદથી બહાર નીકળવાની આશા રાખી હશે, પણ મદદ આવી પહોંચે તે પહેલાં ઝેરી વાયુને વશ થયો હશે.

નફરચન્દ્રના અપૂર્વ આત્મભોગના સ્મારક દાખલ ભવાનીપુરમાં ખાંભી ઊભી કરી છે, તેમાં એના જન્મની (૨૨ માર્ચ, ૧૮૮૧)ને મરણની (૧૨ મે, ૧૯૦૭) તારીખ તથા પરાક્રમની વિગત આપી છે.

(દ્વિજેન્દ્રનાથ નિયોગીના અંગ્રેજી ઉપરથી) હે. વા.

રેડિયો ઘર

હિંદમાં બ્રોડકાસ્ટિંગનો ઈતિહાસ

રેડિયો એ આધુનિક વિજ્ઞાનનું એક અગત્યનું ફળ છે-અંગ છે. આપણાં પુરાણોમાં આકાશવાણીનો જે ઉલ્લેખ આવે છે તે આજના રેડિયોના જેવી જ કોઈ યંત્રચાલિત યોજના હોઈ શકે એમ ઘણા માને છે. બ્રાહ્મણો દ્વારા કરાવવામાં આવતી શ્રાદ્ધ, તર્પણ આદિ ક્રિયાઓનું ફળ 'ઈથર' મારફતે સ્વર્ગવાસી પિતૃઓને પહોંચતું હોય એમ પણ કેટલાકનું માનવું છે!

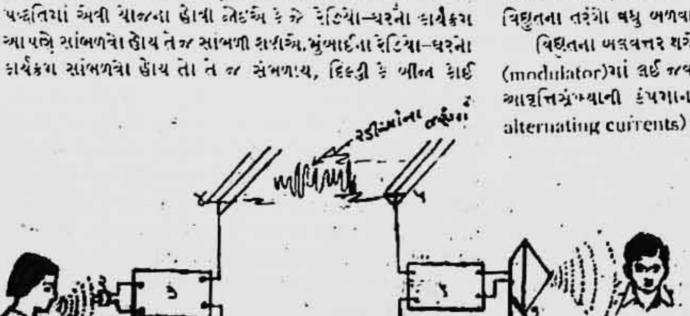
પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષમાં રેડિયો જેવી કોઈ વસ્તુ હશે કે નહિ તેની આ વાત બાજુએ મૂકીએ, તોપણ રેડિયોની શોધ અદ્ભુત છે એમ તો સર્વ કોઈ સ્વીકારશે. બ્રોડકાસ્ટિંગ મથક કે રેડિયો-ઘર પરથી બોલવામાં આવતા શબ્દો આપણે તાર કે અન્ય કોઈ પણ વસ્તુના જોડાણ વિના ઘેર બેઠાં રેડિયોમાં સાંભળી શકીએ છીએ. એ બધું કેમ બને છે, બ્રોડકાસ્ટિંગ મથકની કેવી યોજના હોય છે અને કાર્યક્રમોને હવામાં કેમ વહેતા મૂકવામાં આવે છે તેની આછી રૂપરેખા નીચે આપી છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે ધ્વનિનાં મોજાં હવામાં અમુક અંતર સુધી જ પહોંચી શકે છે. કોઈ માણસ બોલતો હોય તો આપણે તેને થોડે છેટેથી સાંભળી શકીશું. જો તે મોટેથી બોલતો હશે તો તેનો અવાજ જરા વધુ દૂર જઈ શકશે. તે બૂમ કે ચીસ પાડશે તો તેનો અવાજ તેથી યે વધારે દૂરથી સાંભળી શકાશે. પણ આખરે અમુક અંતર પછી ધ્વનિનાં મોજાં મરી જાય છે. બહુ દૂર સંદેશા મોકલવા માટે ધ્વનિનાં એ સાદાં મોજાં કારગત નીવડતાં નથી; વળી આપણી શ્રવણેંદ્રિય વિધવિધ જાતના અવાજોને જુદા પાડી પોતાને જે અવાજ સાંભળવો હોય તે જ સાંભળી શકે એવી શક્તિ ધરાવતી નથી. દરેક જાતનો કોલાહલ એકસાથે જ સાંભળી શકાય છે. તેથી દૂર સંદેશા મોકલવા માટે ધ્વનિનાં મોજાંનું વિદ્યુત દ્વારા કોઈ રૂપાંતર કરવું જોઈએ. બ્રોડકાસ્ટિંગ મથકમાં એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. વળી બ્રોડકાસ્ટિંગ પદ્ધતિમાં એવી યોજના હોવી જોઈએ કે જે રેડિયો-ઘરનો કાર્યક્રમ આપણે સાંભળવો હોય તે જ સાંભળી શકીએ. મુંબાઈના રેડિયો-ઘરનો કાર્યક્રમ સાંભળવો હોય તો તે જ સંભળાય, દિલ્હી કે બીજા કોઈ રેડિયો ઘરનો અવાજ તે વખતે ન સંભળાય. વિદ્યુત અને લોહચુંબકના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરવાથી આ કાર્ય સરળતાથી થઇ શકે છે.

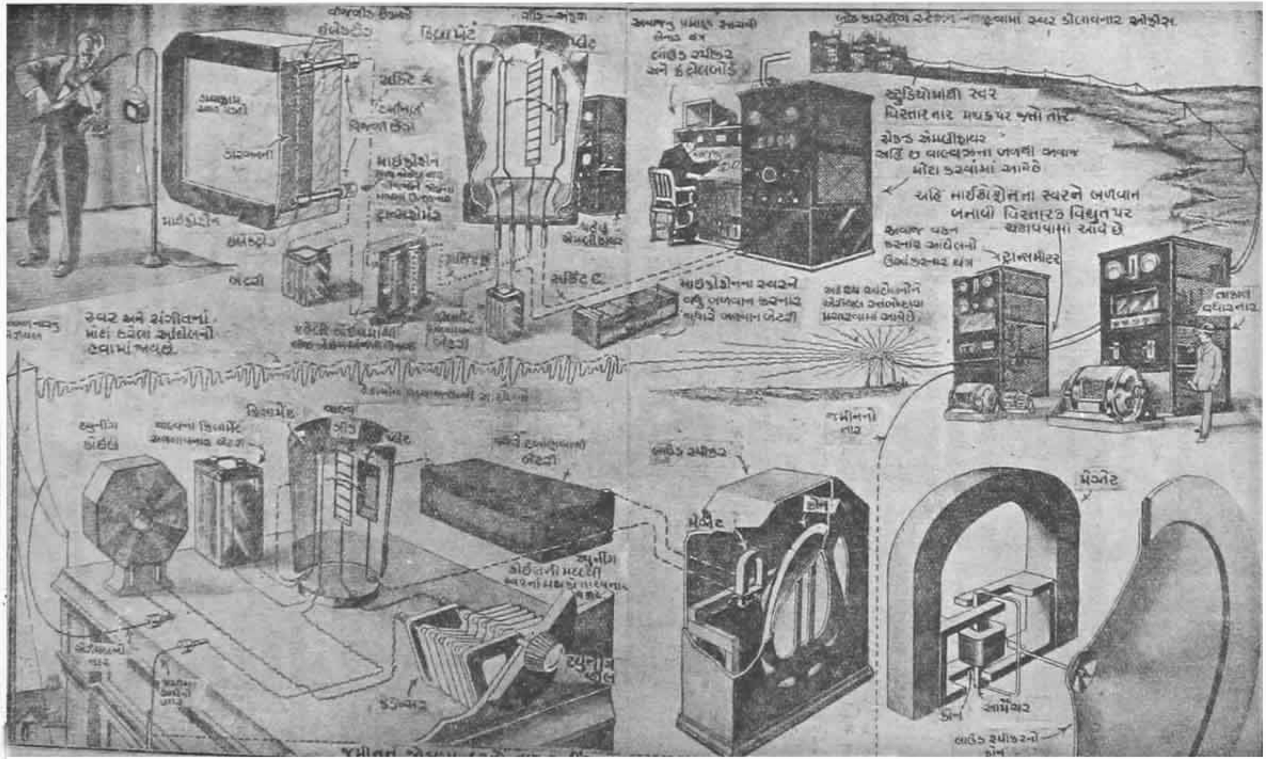
રેડિયો-ઘરનો સ્ટુડિયો મોટા ધ્વનિવિરહિત (sound proof) ઓરડાઓનો બનેલો હોય છે. દરેક ખંડમાં એકેક માઈક્રોફોન ગોઠવ્યું હોય છે. દીવાલો તથા છત ધ્વનિશોષક બનાવવામાં આવી હોવાથી બહારનો ઘોંઘાટ ખંડમાં પ્રવેશી શકતો નથી અને તેથી માઈક્રોફોન અન્ય ઘોંઘાટો ગ્રહણ કરતું નથી. જમીન જાડી જાજમોથી આચ્છાદિત કરવામાં આવી હોવાથી પડઘો પડતો નથી અને પદરવ માઈક્રોફોન પર અસર નીપજાવતો નથી. સ્ટુડિયોના દરેક ખંડનું જોડાણ ટેલીફોન દ્વારા કૉન્ટ્રોલ રૂમ (control room) સાથે કરવામાં આવ્યું હોય છે. કૉન્ટ્રોલ રૂમમાં દરેક ખંડના માઈક્રોફોનનું જોડાણ કરતા તાર અને તેને લગતી ચાંપોની ગોઠવણ કરી હોય છે, એટલે નિયામક (controler) જે ગવૈયા કે વ્યાખ્યાતાના શબ્દો હવામાં રેલાવવા હોય તેના ખંડના માઈક્રોફોનનું જોડાણ કાયમ રાખી અન્ય માઈક્રોફોનનું જોડાણ કાપી શકે છે. વળી જેનો કાર્યક્રમ ચાલતો હોય તેને ટેલીફોન દ્વારા યોગ્ય સૂચનાઓ પણ આપી શકે છે.

જ્યારે માઈક્રોફોનના સ્વરપટ ઉપર ધ્વનિના તરંગો અથડાય છે ત્યારે તેમાં તેવા જ વિદ્યુતના તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે. આમ ઉત્પન્ન થએલા વિદ્યુતના તરંગોની શક્તિ અતિ અલ્પ હોવાથી તેમને ઍમ્પ્લીફાયર (amplifier)માં લઇ જવામાં આવે છે, જ્યાં તેમની શક્તિ અનેકગણી વધી જાય છે. ઍમ્પ્લીફાયર રેડિયોની જુદીજુદી જાતની વાલ્વ (valves)ની એક સાંકળીનું બનેલું હોય છે. વાલ્વમાંથી વિદ્યુતનો પ્રવાહ એક જ દિશામાં જઈ શકે છે, એટલે માઈક્રોફોનમાંથી આવતા વિદ્યુતના તરંગો પાછા માઈક્રોફોન તરફ ન જતાં આગળ વધે છે. વાલ્વનો બીજો એક ગુણ એ છે કે તે વિદ્યુતની શક્તિ અનેકગણી વધારી શકે છે. એટલે ઍમ્પ્લીફાયરમાં જેમ વધારે વાલ્વ હોય તેમ વિદ્યુતના તરંગો વધુ બળવાન બને.

વિદ્યુતના બળવત્તર થએલા આ તરંગોને ત્યાર પછી મૉડ્યુલેટર (modulator)માં લઈ જવામાં આવે છે. અહીં તેમની સાથે મોટી આવૃત્તિસંખ્યાની કંપમાન વિદ્યુતના તરંગો (high frequency alternating currents) મેળવવામાં આવે છે. આ ક્રિયાને 'મૉડ્યુ-

૧ ધ્વનિનાં આંદોલનો
૨ માઈક્રોફોન
૩ ટ્રાન્સ્મિટિંગ યંત્ર
૪ રેડિયો-ઘરની એરિયલ
૫ રેડિયો રીસીવરની એરિયલ
૬ રેડિયો રીસીવર
૭ લાઉડસ્પીકર
૮ લાઉડસ્પીકરમાંથી નીકળતો અવાજ

રેડિયો કેમ ચાલે છે? (ગયે વર્ષે ૨૦૯મા અંકમાં આપેલું આ ચિત્ર આ સાથેના લેખ સમજવામાં મદદકર્તા થઈ પડશે એ ઇરાદે ફરી પ્રકટ કરીએ છીએ. 'વર્લ્ડ ઑવ વન્ડર' ઉપરથી) સ્ટુડિયામાં વાગતા વાજિંત્રના કે બોલનારના સ્વરના તરંગો અબરખના ડાયાફ્રામ (સ્વરપડદા) સાથે અફળાઈ તેની અંદરના કાર્બનના છૂટા કણોને દબાવે છે જેથી એ વીજળીક છેડાઓ (ઇલેક્ટ્રોડ)માં વિદ્યુત વહેવા લાગે છે. એ પ્રવાહ સર્કિટ Aમાંથી ટ્રાન્સફૉર્મરમાં થઈને સર્કિટ B દ્વારા એક ગ્રિડ (અંકુશ)માં જાય છે; જ્યાં સર્કિટ C મારફત એક હાઈ વોલ્ટેજ બૅટરીના પ્રવાહ તેને મળીને પ્લેટ ઉપરથી પહેલા ઍમ્પ્લીફાયરમાં લઈ જઈ અવાજને વધુ બળવાન બનાવે છે. ત્યાંથી કંટ્રોલ બોર્ડ પર બીજા ઍમ્પ્લીફાયરમાં આવતાં અત્યંત જોરદાર બનેલા એ પ્રવાહને જોઈતા કામમાં લઈ તેને પ્રમાણપુરઃસર ટ્રાન્સમિટિંગ સ્ટેશન પર એક તાર મારફત મોકલવામાં આવે છે. અહીં ફરી એક વાર ટ્રાન્સમીટર દ્વારા એ સ્વરને ખૂબ બળવાન બનાવી તેનાં અદૃશ્ય આંદોલનોને ઊંચાઊંચા એરિયલ સ્થંભો દ્વારા દુનિયાભરમાં વહેતાં મૂકવામાં આવે છે. અને અવકાશમાંના એ સ્વરતરંગોને આપણા ઘર પરના એરિયલ ઝડપી લઇને, નીચેની હારમાં બનાવ્યા મુજબ, ફરી પાછી શરૂઆતની ક્રિયાઓ પ્રમાણે ગ્રિડમાં હાઈ વોલ્ટેજ બૅટરી વડે તેને મોટા કરી ટ્યુનિંગ કોઈલ અને કંડક્ટર દ્વારા આપણા રેડીઓમાંથી બહાર પાડે છે, જે આપણા કાન પર અથડાતાં, સ્ટુડિયામાં બોલાયા મુજબ જ આપણને સંભળાય છે.

લેશન' કહેવામાં આવે છે. કંપમાન વિદ્યુતની આવૃત્તિસંખ્યાને કૅરિયર ફ્રીકવન્સી (carrier frequency) કહેવામાં આવે છે. દરેક રેડિયો-ઘરની કૅરિયર ફ્રીકવન્સી જુદીજુદી અને અગાઉથી નિયત કરેલી હોય છે. રેડિયો સેટના ચગદા (dial) ઉપર જુદાજુદા રેડિયોઘરની કૅરિયર ફ્રીકવન્સી લખેલી હોય છે. એક રેડિયોઘરની કૅરિયર ફ્રીકવન્સીનો ઉપયોગ બીજું રેડિયોઘર ન કરી શકે. મુંબાઈની કૅરિયર ફ્રીકવન્સી ઉપર મુંબાઈ જ વાગે, બીજું એકે મથક નહિ.

કૅરિયર ફ્રીકવન્સીના તરંગો પર માઇક્રોફોનમાંથી આવતા વિદ્યુતના તરંગો સવાર થઇને એરિયલ તરફ જાય છે. એરિયલ પરથી આ તરંગો હવામાં વિદ્યુત–ચુંબકીય તરંગો (electromagnetic waves)ના રૂપમાં ફેંકાય છે અને ઇથર દ્વારા આખી પૃથ્વી પર ફરી વળે છે. આ તરંગો હવામાં એક સેકંડે ૧,૮૬,૦૦૦ માઈલની ગતિથી મુસાફરી કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો રેડિયોના તરંગો એક સેકંડમાં લગભગ આઠ વખત પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી શકે છે.

હવામાં મુસાફરી કરતાં રેડિયોનાં મોજાં રેડિયો રીસીવરની એરિયલ સાથે અથડાય ત્યારે તેમાં તેવા જ પ્રકારના વિદ્યુતના તરંગો તે ઉત્પન્ન કરે છે. આ તરંગોની શક્તિ અતિ અલ્પ હોવાથી તેને ફરી બલવત્તર બનાવવામાં આવે છે. લાઉડસ્પીકર વિદ્યુતના તરંગોનું ધ્વનિમાં રૂપાંતર કરે છે. આવીરીતે રેડિયો-ઘર પરથી બોલનારને આપણે સેંકડો ગાઉ દૂર આપણા ઘરના રેડિયોમાં સાંભળી શકીએ છીએ.

હિંદમાં બ્રોડકાસ્ટિંગ નિયમિત રીતે ઇ.સ. ૧૯૨૭થી શરૂ થયું. તમે 'એ.આઈ.આર.' (A.I.R.) શબ્દ તો જરૂર સાંભળ્યો હશે. તેનું આખું રૂપ થાય છે: ઑલ ઇંડિયા રેડિયો. તે હિંદી સરકારનું એક ખાતું છે. હિંદમાં આકાશવાણીનો ઇતિહાસ જાણવા માટે આપણે ઇ.સ. ૧૯૨૪ના વર્ષ સુધી જવું પડશે. ઇ.સ. ૧૯૨૪ના જુલાઈ માસમાં મદ્રાસમાં કેટલાક ઉત્સાહીઓએ એક રેડિયો ક્લબ સ્થાપી હતી અને એક નાનકડું રેડિયો-ઘર ઊભું કર્યું હતું. પણ તેમની પ્રવૃત્તિ ત્યાંથી જ અટકી ગઇ. તે વખતે મુંબાઇમાં પણ કેટલાકોનું ધ્યાન રેડિયોની અદ્ભુત શોધ પ્રત્યે દોરાયું હતું. પરિણામે ઈ.સ. ૧૯૨૭માં 'ઇંડિયન બ્રોડકાસ્ટિંગ કંપની' સ્થપાઈ. તે સમયના વાઇસરૉય લૉર્ડ અર્વિને ઇ.સ. ૧૯૨૭ના જુલાઈ માસની ૨૩મી તારીખે એ 'ઇંડિયન બ્રોડકાસ્ટિંગ કંપની'ના મુંબાઈ રેડિયો-ઘરની ઉદ્ઘાટનક્રિયા કરી. તે જ વર્ષના ઑગસ્ટ માસમાં કલકત્તા રેડિયો-ઘરની પણ સ્થાપના થઈ.

તે વખતે રેડિયો માત્ર શૉખની જ વસ્તુ મનાતી. ઈ.સ. ૧૯૨૭ના જુલાઈની આખરે રેડિયોના પરવાનાદારોની સંખ્યા હિંદભરમાં માત્ર ૧૦૦૦ જેટલી હતી, જે ઇ.સ. ૧૯૨૭ની સાલ પૂરી થયે ૩૫૯૪ જેટલી થઇ અને ઇ.સ. ૧૯૨૮ની આખરે ૬૧૫૨ સુધી પહોંચી. ઈ.સ. ૧૯૨૯ના અંતે રેડિયોના ૭૭૭૫ જેટલા પરવાના નોંધાયા હતા, પણ ઈ. સ. ૧૯૩૦ની આખરે તે સંખ્યા પાછી ઘટીને ૭૭૧૯ જેટલી થઈ.

આ સમય દરમ્યાન ઇંડિયન બ્રોડકાસ્ટિંગ કંપની પરવાનાનું લવાજમ પોતાની જાતે જ ઉઘરાવતી. કંપનીનું માસિક ખર્ચ લગભગ રૂા. ૩૩,૦૦૦નું થતું અને લવાજમ ઉઘરાવવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી, તેથી રેડિયો મથકોનો નિભાવ કરવો અઘરો લાગવાથી કંપનીના આગેવાનોએ હિંદી સરકાર સાથે વાટાઘાટો ચલાવી. આખરે ઈ.સ. ૧૯૩૦માં ઇંડિયન બ્રોડકાસ્ટિંગ કંપની રાજીખુશીથી ફડચામાં ગઈ અને હિંદી સરકારે 'ઇંડિયન સ્ટેટ બ્રોડકાસ્ટિંગ સર્વિસ'ના નામથી તેનો વહીવટ હાથમાં લીધો.

પણ હિંદી સરકારને લાગ્યું કે સર્વિસ ખોટમાં ઊતરતી હતી, તેથી ઈ.સ. ૧૯૩૧ના ઑક્ટોબર માસમાં તેને બંધ કરવાનું નક્કી કર્યું. રેડિયોશ્રોતાઓએ આ નિર્ણય સામે વિરોધ જાહેર કર્યો. તેમના પ્રતિનિધિઓ સાથે હિંદી સરકારે રેડિયો-ઘરના પ્રશ્નો પર ચર્ચા ચલાવ્યા પછી ઈ.સ. ૧૯૩૧ના નવેમ્બરની ૨૩મી તારીખથી ટૂંક મુદત માટે બ્રોડકાસ્ટિંગ ચાલુ રાખવાનું નક્કી થયું.

આખરે ઇંડિયન સ્ટેટ બ્રોડકાસ્ટિંગ સર્વિસના નિભાવ માટે સરકારે ઇ.સ. ૧૯૩૨ના એપ્રિલની પહેલી તારીખથી રેડિયો અને તેના સરસામાન પરની ૨૫ ટકાની જકાત વધારીને ૫૦ ટકાની કરી અને તેજ વર્ષના મે માસની પાંચમી તારીખે સરકારે બ્રોડકાસ્ટિંગ સર્વિસને કાયમને માટે ચાલુ રાખવાનું જાહેર કર્યું.

ઈ.સ. ૧૯૩૪ની સાલમાં ઇંડિયન સ્ટેટ બ્રોડકાસ્ટિંગ કંપનીની સ્થિતિ સધ્ધર થઇ ગઇ હતી, તેથી તે વર્ષે તેણે દિલ્હી રેડિયો-ઘર માટે રૂા. ૨,૫૦,૦૦૦ મંજૂર કર્યા અને એક નવું રેડિયો-ઘર સ્થપાયું. રેડિયો પ્રત્યે જનતાનો રસ ઉત્તરોત્તર વધતો જ જતો હતો. જકાતની આવકમાં પણ સારો વધારો થયો હતો. એથી સરકારે લંડનની બ્રિટિશ બ્રોડકાસ્ટિંગ કૉર્પોરેશન (બી.બી.સી.)માંથી એક નિષ્ણાતને બોલાવવાનો નિર્ણય કર્યો. ઇ.સ. ૧૯૩૫માં માર્કોની કંપનીએ સરહદના પ્રાંત માટે એક ટ્રાન્સ્મીટર અને કેટલાંક ગ્રામોપયોગી રેડિયો રીસીવરની લોન આપી. દિલ્હીથી નિયમિત રીતે હવામાં સંગીત વહેતું મૂકવાનું કાર્ય ઇ.સ. ૧૯૩૬ના જાન્યુઆરી માસથી શરૂ થયું.

ઇ.સ. ૧૯૩૫માં વીસ લાખ અને ઈ.સ. ૧૯૩૬માં વીસ લાખ એમ ચાળીસ લાખ રૂપિયા રેડિયો મથકો સ્થાપવા માટે સરકારે જુદા કાઢ્યા. ઈ.સ. ૧૯૩૫ના ઑગસ્ટ માસમાં શ્રી લાયોનલ ફીલ્ડન નામના એક નિષ્ણાત હિંદમાં બ્રોડકાસ્ટિંગના નિયામક controller) તરીકે આવ્યા. તેમણે ઇંડિયન સ્ટેટ બ્રોડકાસ્ટિંગ સર્વિસ નવેસરથી શરૂ કરી અને તેનું નામ ફેરવીને 'ઑલ ઇંડિયા રેડિયો' રાખ્યું. આ દરમ્યાન રેડિયો ધરાવનારાઓની સંખ્યા પણ સારી રીતે વધતી જતી હતી. ઈ.સ. ૧૯૩૬માં રેડિયોના ૩૭,૭૯૭થી વધારે પરવાનાઓ નોંધાયા હતા. ઇ. ૧૯૩૭ના જાન્યુઆરીમાં નવાં રેડિયો-ઘરો માટેનો ઑર્ડર અપાયો અને ઉત્તરોત્તર નીચે પ્રમાણે રેડિયો-ઘરો શરૂ થયાં:

લાહોર	૫	કિલોવૉટ	મીડિયમ વેવ,	૧૬ ડિસેમ્બર	૧૯૩૭
દિલ્હી–૨	૧૦	,,	શૉર્ટ વેવ	૧૬ ડિસેમ્બર	૧૯૩૭
મુંબાઇ–૨	૧૦	,,	શૉર્ટ વેવ	૪ ફેબ્રુઆરી	૧૯૩૮
લખની	૫	,,	મીડિયમ વેવ	૨ એપ્રિલ	૧૯૩૮
દિલ્હી–૩	૫	,,	શૉર્ટ વેવ	૧ જૂન	૧૯૩૮
મદ્રાસ–૧	૧૦	,,	શૉર્ટ વેવ	૧૬ જૂન	૧૯૩૮
મદ્રાસ–૨	૨૫	,,	મીડિયમ વેવ	૧૬ જૂન	૧૯૩૮
કલકત્તા–૨	૧૦	,,	શૉર્ટ વેવ	૧૬ ઑગસ્ટ	૧૯૩૮
ટ્રીચીનાપલી	૫	,,	મીડિયમ વેવ	૧૬ મે	૧૯૩૯
ઢાકા	૫	,,	મીડિયમ વેવ	૧૬ ડિસેમ્બર	૧૯૩૯
દિલ્હી–૪	૧૦	,,	શૉર્ટ વેવ	૧૭ ફેબ્રુઆરી	૧૯૪૦

ઇ.સ. ૧૯૪૦ના જુલાઇ માસની આખરે રેડિયોના ૧,૦૮,૮૩૩ જેટલા પરવાના અપાયા હતા. દેશી રાજ્યો પણ આ દરમ્યાન રેડિયોના ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ સાધી રહ્યાં છે. નિઝામ સરકાર એક રેડિયો મથક ચલાવી રહી છે. મ્હૈસુર સ્ટેટ તરફથી પણ 'આકાશવાણી' નામક રેડિયો-ઘર તા. ૧૦-૯-૧૯૩૫થી હવામાં ધ્વનિના સૂર મોકલે છે. ગુજરાતમાં વડોદરામાં એક રેડિયો-ઘર સ્થાપવાનું લગભગ નક્કી થઇ ગયું છે. આપણે આશા રાખીએ કે આવતાં વર્ષોમાં આપણે રેડિયોના ક્ષેત્રમાં હજી પણ આગળ વધીશું.

રાજેન્દ્ર મોતીચંદ ઝવેરી

ભૂતકાળની શોધમાં

ગુજરાતનો અલોપ થએલો સાગર

પ્રસ્તુત લેખાંકથી આ લેખમાળાની દિશા પલટાય છે. અત્યાર સુધી ઉત્તર ગુજરાતના આંતર્પ્રદેશના ભૂતકાળની શોધ કરવા આપણે મથ્યા છીએ; હવે ઝિંઝુવાડાથી કચ્છના નાના રણનો પ્રદેશ શરૂ થાય છે આ રણને સ્થળે પુરાતન કાળમાં મહાસાગરનાં મોજાં ઉછળતાં. આ સાગરનો વિસરાએલો ઇતિહાસ સંભારવા હજી સુધી કોઇએ પ્રયાસ કર્યો નથી. એ અવનવા ઇતિહાસનાં પડ ઉખેડવા આ અલોપ થએલા આનર્ત્તરાષ્ટ્રના સાગરના અવશિષ્ટ બેટો ને ખંડિયેર થએલાં બંદરોની ભાળ કાઢવા માટે કરેલા એ અજાણ્યા પ્રદેશનો પ્રવાસ હવે શરૂ થાય છે.

પૌરાણિક તીર્થ ઝિંઝુવાડાને પશ્ચિમાભિમુખે, રણના તટપ્રદેશે એક જૂનીપુરાણી દહેરીના ઓટલે બેઠાબેઠા એ ગૌરવવંતા પ્રદેશના ભવ્ય ભૂતકાળને હું સંભારતો હતો ત્યાંથી હું ઊભો થયો અને સામે રણપ્રદેશના હાર્દમાં સૂતા પડેલા પુરાતન તીર્થ ઝિલાણંદ બેટ તરફ જવા ઉપડ્યો. રણની સપાટી ઉપર કદમ માંડતાંની સાથે જ ફરી એ પ્રદેશના પ્રાચીન ઇતિહાસની રોમાંચકારી દુનિયામાં ડોલવા લાગ્યો.

રણની સપાટી ઉપર પ્રસરેલી મીઠાની જાડી શ્વેત પોપડી અને તેની સાથે ભળેલા સમુદ્રફેણના કકડા તથા મૃત જળચરોના અસંખ્ય અવશેષોમાં છુપાઇ રહેલા આનર્ત્તરાષ્ટ્રના એક અવનવા ઇતિહાસની મને ઝાંખી થવા લાગી. એક દિવસ આ વિસ્તાર ઉપર મહાસાગરનાં મોજાં ઘૂઘવતાં અને આનર્ત્તરાષ્ટ્ર (પ્રાચીન ઉત્તર ગુજરાત)ની પુણ્ય ભૂમિને અહર્નિશ પખાળ્યા કરતાં. પંચાસરપુરી અને અણહિલવાડ-પત્તનનો જ્યારે ખ્યાલે ય નહોતો એ કાળમાં અનેક નગરો અને પત્તનો (બંદરો) એ સાગરના સોહામણા તટપ્રદેશને શોભાવતાં. અનેક પ્રજાઓનાં વહાણો અહર્નિશ એ સાગરને ખોળે રમ્યા કરતાં, દેશદેશાંતરોની સમૃદ્ધિ આનર્તરાષ્ટ્રને આંગણે ઠાલવ્યા કરતાં ને એ સમૃદ્ધિ અનેક આર્યેતર પ્રજાઓને આ પ્રદેશમાં ખેંચી લાવતી. એ સાગરના રસભર્યા ઇતિહાસનો ટૂંક પરિચય જરા મેળવી લઇએ.

ભરતખંડની ભૂમિ ઉપર માનવજાતનો પડછાયો પડ્યો તે પૂર્વે અરબી સમુદ્ર અને બંગાળાનો ઉપસાગર સિંધુ અને ગંગાની ઉપત્યિકાઓને આવરી લઈ, આખા ઉત્તર હિંદ ઉપર ફરી વળીને દિલ્હીના વિસ્તારની નજીકમાં એકમેકને મળી જતા. આ જળવિસ્તારને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ 'ટેથીસ સમુદ્ર' કહે છે. પૃથ્વીની આવરદાના ત્રીજા કલ્પમાં* પ્રચંડ ધરતીકંપોને લઇ આ સાગરનું તળિયું ઊંચું આવવા લાગ્યું ને કાળાંતરે તે એટલું બધું ઊંચું ઊંડી આવ્યું કે આજે તેને હિમાલયના નામથી આપણે ઓળખીએ છીએ. ત્યાર બાદ એ ગિરિરાજની આડ-બીને અને અરવલ્લી હારમાળાની વચ્ચે એ સાગર ઘૂઘવવા લાગ્યો. પછી હિમાલયના અંતરમાંથી સિંધુ, સરસ્વતી, ગંગા, યમુના ઇત્યાદિ અનેક મહાનદીઓ ફૂટી આ સાગરમાં વહેવા લાગી. હિમાલયમાંથી તે નદીઓ જે જળરાળ ખેંચી લાવતી તે વડે આ સાગરનું પુરાણ થવા લાગ્યું અને વચ્ચેના ભાગમાં જમીન બંધાવા લાગી. પરિણામે એ સાગરના બે ભાગ પડી ગયા: પશ્ચિમ ભાગ તે 'રાજપુતાના સમુદ્ર'ને પૂર્વ ભાગ તે 'બંગાળ સમુદ્ર'.

રાજપુતાના સમુદ્રનાં મોજાં સિંધ, રાજપુતાના ને ઉત્તર ગુજરાત ઉપર ગરજતાં ને અરવલ્લી તથા હાલાની હારમાળાઓ વચ્ચે હિલોળા લેતાં. એ સાગરમાં ત્રણ બેટ હતા: પારકરથી જેસલમેર સુધીનો ઉચ્ચ પ્રદેશ, કચ્છ અને કાઠિયાવાડ.

ફરી ધરતીકંપોની પરંપરા આવી અને તેને પરિણામે થળનું રણ, પૂર્વ ને ઉત્તર રાજપુતાના તથા અરવલ્લી ને આરાસુર નજીકની ઉત્તર

કચ્છના રણ ઉપરનો પ્રાચીન સમુદ્ર અને તે વેળાનો ગુજરાતનો દરિયાકાંઠો–ઈસ્વી સનની શરૂઆતમાં

ગુજરાતની ભૂમિ આટલાપ્રદેશો એ સાગરને તળિયેથી બહાર આવ્યા. લૂણી, સાબરમતી, વાત્રક ને મહી નદીઓ ત્યાં વહી નીકળી. નર્મદા ને તાપી તો દક્ષિણ ગુજરાતમાં ક્યારની વહેતી હતી. આ સમયે હિંદમાં માનવજાતનું આગમન થયું ને ગુજરાતમાં સાબરમતી, વાત્રક, મહી, નર્મદા તથા તાપીને કાંઠે પણ એ પ્રજાએ વસવાટો માંડ્યા.*

ફરી પાછી કુદરતની લીલા શરૂ થઇ. ઉત્તર હિંદ ઉપર બરફના થરો ખડકાવા માંડ્યા અને અસહ્ય ઠંડીનાં મોજાં પ્રસરી રહ્યાં. માનવ પ્રજા ઉત્તર હિંદ અને ગુજરાતનો ત્યાગ કરી કદાચ પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફ જતી રહી. હજારો વર્ષ પછી એ પરિસ્થિતિનો અંત આવ્યો ને કાળાંતરે ઉત્તર હિંદમાં આર્ય પ્રજાએ દેખા દીધી. એ કાળે દક્ષિણ રાજપુતાના અને આબુની પશ્ચિમનો ઉત્તર ગુજરાતનો ભાગ હજી એ

* પૃથ્વીની આવરદાના ચાર કલ્પ છે, જે તેના પેટાળમાં રહેલા ખડકોનો અભ્યાસ કરી નક્કી કરવામાં આવેલા છે. પહેલો કલ્પ જીવન વિહોણો હતો; બીજા કલ્પમાં વિરાટ જળચરો થયાં, ત્રીજા કલ્પમાં સ્તનવાળાં મહાકાય પ્રાણીઓ અવતર્યા અને છેલ્લા ચોથા યુગમાં માનવીનો અવતાર થયો. હાલ એ ચોથો કલ્પ ચાલે છે.

* માનવ જાતની પ્રારંભિક સંસ્કૃતિઓની શોધખોળ માટે હિંદી સરકારના પુરાતત્ત્વખાતા તરફથી પુરાવિદોના એક મંડળે આ શિયાળામાં ગુજરાતમાં તપાસ ચલાવેલી છે. મને પણ તેમાં નીમવામાં આવેલો. એ તપાસમાં અમે શોધ્યું છે કે પ્લીસ્ટોસીન યુગ (૫૦ હજારથી એક લાખ વર્ષ ઉપર)માં ગુજરાતમાં સાબરમતી, ઓરસંગ અને નર્મદા નદીમાં શરૂઆતની માનવજાત વસવાટ કરતી હતી. વધુ માટે જુઓ આ અંકના 'માધુકરી' વિભાગમાંની નોંધ.

રાજપુતાના સમુદ્ર નીચે રહ્યા હતા. આર્ય પ્રજામાં એ વેળા વરુણ દેવની હાક વાગતી. એ દેવ સાગરનો સ્વામી હતો ને તેથી એ સાગર-ભાગ 'વરુણ સમુદ્ર' કહેવાવા લાગ્યો.

મોહેં જો ડેરોની સૈન્ધવી સંસ્કૃતિ તે આર્ય પ્રજાની હતી એમ હું માનું છું. આર્યોનો રાજકીય ઇતિહાસ સુર્ય વંશથી શરૂ થયો છે. એના આદિ પુરુષ વૈવસ્વત મનુના પુત્ર ઈક્ષ્વાકુએ સિંધુ નદી જ્યાં એ સમુદ્રને મળતી ત્યાં પોટલક નામનું પાટનગર વસાવ્યું. હાલ એ સ્થળે હૈદરાબાદ આવેલું છે. ઇક્ષ્વાકુના એક પુત્રનું નામ 'કુશ' હતું. તેના વંશધરો કુશ પ્રજા કહેવાયા. એ કુશોના સમયે વરુણ સમુદ્ર નાનો બની આનર્તસાગર બન્યો ને કુશો તેને ફરતા વીંટળાઈ વળ્યા. હાલ જ્યાં મૂળ દ્વારકા છે ત્યાં આગળ તેમની પાટનગરી કુશસ્થલી હતી. આનર્ત-સાગરને ખેડતીખેડતી આ પ્રજા બૅબીલોનિયાની વતની થઇ પડી. બાઇબલે 'કુશ-પુત્રો' Cushitesનાનામથી તેમનાં સુયશવિસ્તાર્યાં છે.

સુર્ય વંશમાં ઈક્ષ્વાકુ પછી નવમી પેઢીએ કુવલાશ્વ રાજા થયો. તે વેળા આસીરિયાના અસુરો સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત મારફત હિંદમાં પેસી ચૂક્યા હતા. તેમના એક આગેવાન મધુએ ગુજરાતથી માંડી યમુનાના કાંઠા સુધીના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતુ. એણે જ પહેલવહેલી મથુરા નગરી (મૂળનામ મધુપુરી) વસાવી હતી. એના પછી બૅબીલોનિયા તરફથી એનો જમાઈ યાદવ હર્યશ્વ આવેલો. મધુએ તેને આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર અને અનૂપનું રાજ્ય આપી દીધું.

આ વખતે આનર્તસમુદ્ર (કચ્છના રણના સમુદ્ર)ને કાંઠે ઉજ્જાલક પ્રદેશમાં ઉત્તંગ આદિ અનેક ઋષિઓ તપ કરતા હતા. મધુનો પુત્ર ધુંધુ તેમને ભારે ત્રાસ આપવા લાગ્યો. પુરાણો કહે છે કે તે ઉજ્જાલક પ્રદેશ આગળ સમુદ્રમાં પેઠો ને એથી એ સાગરની વચ્ચે આવેલા બેટ (કચ્છ) ઉપરના પર્વતો અગ્નિ વરસાવવા લાગ્યા, પ્રચંડ ધરતીકંપ થવા લાગ્યા ને આનર્તસાગર સુકાવા લાગ્યો. અંતે ઋષિઓની વિનંતિથી સૂર્યવંશી રાજા કુવલાશ્વે સમુદ્રમાંથી ધુંધુને શોધીને માર્યો ને એથી તેને 'ધુંધુમાર'નું બિરુદ મળ્યું.

સૂર્ય વંશમાં કુવલાશ્વ પછી ૪૧મી પેઢીએ અયોધ્યામાં રામનો અવતાર થયો. રામે લંકા ઉપર આક્રમણ કર્દ જતી વેળા બાણ મારી સમુદ્રને સૂકવી નાખેલો એ બનાવ ખરી રીતે તો આનર્તસાગરના સુકાવા વિષે છે. વાલ્મીકિ મુનિએ કવિત્વના પ્રવાહમાં તણાઇ રામના જીવનને પરાક્રમોથી ભરપૂર બતાવવા કચ્છનો રણસાગર સુકાયાની પૂર્વપરંપરાને રામ સાથે જોડી કાઢી લાગે છે. રામાયણના યુદ્ધકાંડમાં મુનિ વાલ્મીકિ લખે છે કે એ સાગરને સિંધુ અને સરસ્વતી નદીઓ મળતી ને તેને ઉત્તર કાંઠે આભીરો (હાલના આહીરો) વસતા હતા. મહાભારત તેમજ ગ્રીક પ્રવાસપોથીઓમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આનર્ત-સાગરને ઉત્તર કાંઠે એ પ્રજા વસતી હતી.

રામાયણ અને મહાભારતના બનાવોના કાળ વચ્ચેના ગાળામાં ઉત્તર ગુજરાતમાં શ્રીમાળના પ્રદેશ પર આ આનર્તસમુદ્રનાં મોજાં સુકાયાં હોય એમ શ્રીમાળ માહાત્મ્ય ઉપરથી જાણવા મળે છે. હજી પણ એ પ્રદેશના ખડકો ઉપર સમુદ્રના ઘસારાનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ નજરે પડે છે.

મહાભારતનું યુદ્ધ ઈ. પૂર્વે પંદરમા સૈકામાં લડાએલું કહેવાય છે. યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં ભાગ લેવા શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકાથી હસ્તિનાપુર ગએલા તે વખતે આબુના રાજા શિશુપાલના ભાઇ સાલ્વે દ્વારકા પર આક્રમણ કરેલું અને શ્રીકૃષ્ણે હસ્તિનાપુરથી પાછા આવી કચ્છના રણ-સાગરમાં સાલ્વનો વધ કર્યો એ હકીકત મહાભારતમાં મળી આવે છે.

ઈ. પૂર્વે દસમા સૈકામાં પૅલેસ્ટાઇનમાં સૉલોમન નામે એક ઘણો પ્રતાપી અને બુદ્ધિમાન રાજા થયો હતો. બાઈબલમાં લખ્યા પ્રમાણે એ રાજા હિંદની વસ્તુઓ લાવવા માટે ઓફીર નામના પૂર્વ દિશાના કોઈ બંદરે વહાણના કાફલાઓ મોકલ્યા કરતો. વિદ્વાનો પશ્ચિમહિંદના એક પ્રાચીન બંદર 'સોવીર'ને ઓફીર (ઓફીર હોવીર—સોવીર) માને છે. બૌદ્ધ ગ્રંથ મિલિંદ પન્હોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કચ્છના રણસાગરમાં હાલ જ્યાં પારકર દ્વીપકલ્પ છે ત્યાં આ બંદર આવેલું હતું.

ઇ. પૂર્વે ૩૨૭માં હિંદ છોડતી વેળા ઍલેક્ઝાંડરનો સૈનિક કાફલો આપણા રણસાગરમાંથી પસાર થએલો હોવાની નોંધ ગ્રીક પ્રવાસ-પોથીઓમાં મળી આવે છે.

ઉપરના બનાવોના સમય અને ઇ.સ.ના બીજા સૈકાની વચ્ચેના ગાળામાં થએલા ધરતીકંપાદિ કુદરતી ઉપદ્રવોને લઇને ફરી પાછી કચ્છના રણસાગરની કાયા કૃશ બની ને વળી તેની સપાટી ઊંચી ઉપસી આવી. ગ્રીક ગ્રંથ પેરિપ્લસનો કર્તા આ વખતની સ્થિતિની વિગત આપે છે. તે કહે છે કે રણસાગરના અમુકઅમુક વિસ્તારોમાં વહાણો ચાલી શકતાં નહોતાં.

કચ્છના રણના હાલ બે વિભાગ છેઃ સિંધ અને કચ્છની વચ્ચેનો ભાગ તે મોટું રણ, અને કચ્છ કાઠિયાવાડ તથા ગુજરાત વચ્ચે આવેલો ભાગ તે નાનું રણ કહેવાય છે. બંનેની સરહદ પર રાધનપુરની પશ્ચિમે ચોરાળ દ્વીપકલ્પ આવેલો છે ને કચ્છ તે બંનેને જુદાં પાડે છે.

પેરિપ્લસની હકીકત દ્વારા જણાય છે કે તેના સમયમાં મોટા રણ ઉપરનો જળવિસ્તાર સુકાતો જતો હતો, પણ નાના રણ ઉપર તો છેક ચાવડાઓના રાજ્યકાળ સુધી દરિયોનાં મોજાં ઉછળતાં રહ્યાં છે ને વહાણવટું ખેડાયા કર્યું છે. ઈ.સ. ૬૪૦માં ચીના મુસાફર હ્યુયાન ચ્વાંગ મહીકાંઠાથી શ્રીમાલ તરફ જતાં માર્ગમાં એ સાગરવિસ્તાર જોયો હતો. સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળમાં લખાએલા સરસ્વતીપુરાણમાં નાના રણમાં પાણી હોવાની નોંધ મળતી નથી; પણ ચોમાસામાં નદીઓનાં પૂરના પાણીમા ભરાવાને લઇ તે વહાણવટાને માટે ઉપયોગી તો છેક અકબરના રાજ્યકાળ સુધી રહ્યો છે.

કચ્છનો એ રણસાગર, ઝિંઝુવાડાના ઝિલ્લાણંદ બેટ આગળથી, સામુદ્રધુનીના આકારે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની વચ્ચે થઈ, નળ સરોવરને પોતાના અંગમાં સમાવતો, ખંભાતના અખાતને જઈ મળતો હતો એ તો છેક મુગલ કાળ સુધીની હકીકત છે. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ વચ્ચેની આ સામુદ્રધુનીને મુસલમાની કાળમાં પ્રવાસે આવેલા યુરોપિયનો સિંધુ નદીનો પ્રવાહ લેખતા. ઇ. ૧૫૦૩માં આવેલા વાર્થેમાએ અને ઇ. ૧૬૭૨માં આવેલા બાલ્ડયુસે એ હકીકત લખી છે. આ પછી એ સામુદ્રધુની માત્ર ચોમાસું ને તે પછીના થોડાક માસ સુધી વહાણવટા માટે કામ લાગવા લાગી. છેક ૧૭૮૮ સુધી વર્ષમાં છ માસ તો ઘોઘાનાં વહાણો પાટણવાડે આવી ત્યાંનો કપાસ ભરૂચ લઇ જતાં એમ સરકારી દફતરો ઉપરથી જણાય છે. ૧૮૧૩ની સાલમાં રૉયલ એશિયાટિક સોસાએટીના જર્નલમાં લેખ લખતાં મૅકમર્ડો જણાવે છે કે તેના સમયમાં વર્ષના છ માસ કાઠિયાવાડ ગુજરાતથી છૂટું રહે છે ને કચ્છના રણ તથા ખંભાતના અખાતના વિસ્તાર વચ્ચે એક સામુદ્રધુની અસ્તિત્વમાં આવી જાય છે. ઈ.સ. ૧૮૨૦ના ધરતી-કંપના પરિણામે કાઠિયાવાડ કાયમને માટે દ્વીપ મટી ગુજરાત સાથે

કચ્છના રણસાગરમાં ફરતાં વહાણોને લાંગરતી વખતે જેની સાથે બાંધી રાખવામાં આવતાં તે લોખંડના કડાવાળા પથ્થરોમાંનો એક–ઝિલ્લાણંદ બેટ, ઝિંઝુવાડા.

સંઘાઇ દ્વીપકલ્પ બની રહ્યાં. આ બનાવ પછી જ ઇ.સ. ૧૮૬૨માં વીરમગામથી વઢવાણ સુધી રેલવેના પાટા નાખી શકાયા ને ત્યાર પછી ધોળકા-ધંધુકા વચ્ચે નંખાયા. હજી પણ અતિવૃષ્ટિના સમયે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ એકબીજાથી જુદાં પડી જાય છે, બંને રેલવે લાઇનો ડૂબી જાય છે, કચ્છના રણથી તે ખંભાતના અખાત સુધી નળકાંઠા ઉપર થઈ વિશાળ જળપ્રવાહ વહેવા લાગે છે ને તેની નીચે ભાલની ધરતી ઢંકાઈ રહે છે. સને ૧૯૨૭માં એમ જ બનેલું.

કચ્છના રણસાગરના આ અવનવા ઇતિહાસને સ્મરણમાં ઘૂંટતો ઘૂંટતો હું બે માઈલનો રણનો વિસ્તાર વટાવી ઝિલ્લાણંદ બેટના કાંઠે આવી પહોંચ્યો. ચાર બાજુ કારમો સુનકાર વ્યાપી ગયો હતો. માનવીનું નામનિશાન જણાતું ન હતું; અરે, પ્રાણી કે પંખેરૂં પણ દેખાતાં નહોતાં. બેટ ઉપર ચોમેર જંગલ ઊગેલું હતું અને જ્યાંત્યાં થોડાંક મંદિરો અને દહેરીઓનાં ખંડિયેર નજરે પડતાં હતાં. જરા આગળ ચાલ્યો કે રસ્તાની નજીક એક મોટો બાંધેલો કુંડ દેખાયો. બાંધણી તાજી હતી. કોઈ પ્રાચીન કુંડનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોય એમ લાગ્યું. એ કુંડ આગળ બેસી મેં સાથે રાખેલો નાસ્તો કર્યો. ત્યાં અચાનક ક્યાંકથી એક માણસ નાહવા આવી ચડ્યો. તેની પાસેથી આ સ્થળ અને પ્રદેશ વિષે કાંઇક જાણવા મળશે એમ ધારી હું તેની પાસે જઈ વાતો કરવા લાગ્યો. ગામડાંનાં માણસોના રિવાજ મુજબ તેણે પહેલાં તો મારી જ્ઞાતિ પૂછી ને પછી મારા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવા લાગ્યો.

'અગાઉના વખતમાં રણ દરિયો હતું એ વાત ખરી કે?' મેં પૂછ્યું.

'હા બાપજી, (સાહેબ ને મહારાજ મટી હવે હું બાપજી બન્યો) વાત તો ખરી. ખારાઘોડામાં અગરિયા રણની સપાટીમાં ઊંડા ખાડાઓ ખોદે છે ત્યારે ઘણીવાર મગરમચ્છનાં હાડકાં મળી આવે છે. આખા રણ ઉપર મીઠાની જાડી પોપડી બાઝેલી છે તે જ કહી આપે છે કે અગાઉ અહીં દરિયો હતો; નહિતર આ મીઠું આવે ક્યાંથી? જોતા નથી સમદરફેણના ઢગલાબંધ કકડા રણની સપાટી ઉપર વેરાયલા દેખાય છે.

'મગરમચ્છના હાડકાં અહીં ઝિંઝુવાડામાં નથી મળતાં?'

'અહીં ક્યાં કોઇ મીઠું પકવે છે તે ખાડા ખોદે? એ તો ખાડા ખોદે તો જ મળે ને?'

'વારુ, જ્યારે અહીં દરિયો હતો ત્યારે, કહે છે કે, વહાણો ચાલતાં. એ વહાણોની કાંઇ નિશાનીઓ હાલ છે ખરી?'

'જુઓ, સામે કાંઠે ગામ (ઝિંઝુવાડા)ની ઓતરા દે પેલો ટીંબો દેખાય છે. ત્યાં ઝિંઝુવાડાના બંદરની ગોદી હતી. વહાણો ત્યાં આવીને નાંગરતાં ને આ ઝિલ્લાણંદ બેટમાં ખારવાઓ રહેતા.'

'હાલ એ ગોદી અને વહાણો નાંગરવાની ત્યાં શી નિશાનીઓ છે?'

'મોટાં કાણાંવાળા પથરા હજી ત્યાં ખોડાએલા પડ્યા છે. એ કાણાંઓમાં લોઢાનાં જાડાં કડાં પરોવેલાં હતાં. ખારવાઓ આ કડાંઓમાં વહાણોનાં રાંઢવાં બાંધી તેમને અટકાવી રાખતા.'

'એ ટીંબા સિવાય બીજે ક્યાંય એવા પથરા મળે છે ખરા?'

'હોવે; અહીં પણ છે, ચાલો દેખાડું.' નાહી ધોઇને એ માણસ મને નજીકમાં લઇ ગયો અને એક એવો પથરો દેખાડ્યો.

'એમાં કાણું તો છે, પણ કડું ક્યાં છે?' મેં પૂછ્યું.

'અમે નાના હતા ત્યારે એ કડાઓ જોડે રમતા. પછી તો આ ગામના દરબારોએ બધાં કડાં કઢાવી લીધાં.' હવે મારા પ્રશ્નોનો અંત આવ્યો જાણી એ માણસ મને સામા પ્રશ્નો કરવા લાગ્યોઃ

'તમે ક્યાંથી આવો છો, બાપજી?'

'અમદાવાદથી.'

'અહીં કોઇ સગા વગા છે?'

'ના, મુસાફરીએ નીકળ્યો છું.'

'ક્યાંની મુસાફરી?'

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હું શો આપું? ઝિંઝુવાડાથી રણના કાંઠાનો પ્રવાસ મારે કરવો છે એટલું જ હું જાણતો હતો. પહેલો મુકામ ક્યાં કરવો તેની પણ મને ખબર નહોતી. વળી શા માટે મુસાફરીએ નીકળ્યો છું તે તો હવે કોઇને જણાવતો જ નહોતો, કારણકે એ કહેવાથી મને ઘણા આકરા અનુભવો થયા હતા.

'આમ રણને કાંઠેકાંઠે ઓતરાદે થોડેક દૂર જવું છે.'

'ત્યારે એમ કહોને કે વાછડા દાદાની માનતા ઉતારવા આવ્યા છો.'

'હા;' ચાલો ત્યારે વાછડા દાદાની માનતા જ ઉતરવા દો, એમ મેં મનમાં વિચાર્યું.

'બાપજી, વાછડા દાદાના પરતાપની શી વાત થાય? છેક વાગડ ને ઝાલાવાડથી લોકો ટોળે મળી માનતાએ આવે છે. ને જુઓ, તમારા જેવા શેઠિયા છેક અમદાવાદથી ચાલ્યા આવ્યા છો. વાછડા દાદો કાંઇ જેવા તેવા છે?'

'વાછડા દાદા અહીંથી કેટલા છેટા? ને ત્યાં જવા માટે કોઇ ભોમિયો મળશે ખરો?'

'બાપજી, ફતેપુર સુધી તો રણને કાંઠેકાંઠે ચાલવું પડે છે અને ત્યાંથી રણની વચ્ચે પેસી ચાર ગાઉ ચાલ્યા પછી એક બેટ ઉપર વાછડા દાદા આવે છે. અહીંથી સાત ગાઉ થાય. પીવાનું પાણી સાથે રાખજો. પરસાદી વહેંચવા માટે પાંચ શેર લાડુ ને એક નાળીએર બજારમાંથી લઈ લેજો. ભોમિયો જોઇતો હશે તો સાથે હું આવીશ.'

ભોમિયાનો પ્રશ્ન તો એની મેળે ઉકલી ગયો, પણ પાંચ શેર લાડુની પ્રસાદીનો પ્રશ્ન મને મૂંઝવવા લાગ્યો, કારણ મારે ક્યાં માનતા ઉતારવી હતી? પણ જો આમ ને આમ ત્યાં જઈશ તો લોકો શંકામાં પડશે ને ફરી હેરાન થવું પડશે; એટલે પાંચ શેર લાડુનો ખર્ચ કરી ત્યાં એ વહેંચી દેવામાં જ સારું છે એમ મેં વિચાર્યું.

'ત્યારે, તમે સવારે ૪॥ વાગ્યે ઝિંઝુવાડાને મંદિરે આવી પહોંચજો. બરોબર પાંચ વાગ્યે આપણે નીકળી જવું છે. પહેલાં તો મારે, તમે જે પેલો વહાણોની ગોદીનો ટીંબો બતાવેલો છે તે જોઈ લેવો છે. ત્યાર પછી આપણે વાછડા દાદાના મારગે વળી જઈશું. જોજો, રખડાવતા નહિ!'

'એમ તે હોય બાપજી, શું બોલો છો?' કહી એ માણસ જતો રહ્યો અને હું ઝિલ્લાણંદ બેટના નિર્જન વિસ્તારોમાં પુરાતત્ત્વસંશોધન કરવા જ્યાંત્યાં ભટકવા લાગ્યો.

(ચાલુ) **અમૃતલાલ વ. પંડ્યા**

સ્વીકાર

બાલવિનોદ કાર્યાલયનાં પુસ્તકો

કનૈયો, રાજહંસ, ધનિયો, દરેકના ૦-૩-૦; **ચોપગાંની દુનિયા** (ભાગ-૨): લેખક-રમણલાલ ના. શાહ, ૦-૬-૦; **મહાત્મા ગાંધી:** લેખક-રતિલાલ વિઠ્ઠલદાસ દલાલ, ૦-૩-૦; **બટમોગરો:** ૦-૬-૦; **હાસ્યતરંગ:** ખંડ ચોથો, ૦-૩-૦; બધાંના સંપાદક તથા પ્રકાશક-નાગરદાસ ઈ. પટેલ, બાલવિનોદ કાર્યાલય, ગલાડ.

જીવનનું પરોઢ ભાગ ચોથો

પ્રકરણ ૧લું

દિવાળી

દિવાળી પાસે આવતી જતી હતી. સ્વદેશથી આશરે ચાર હજાર માઇલ દૂર, મહાસાગરને પેલે પાર પડેલા પ્રવાસીઓથી દિવાળી ટાંકણે ઘર ભેગા થવું તો કેમ બને? એમ છતાં નાતાલમાં ડરબન જેવા શહેરમાં અને ફીનિક્સ જેવા એકાંત જંગલમાં યે દિવાળીએ હરખ ઊભરાઈ રહેતો. આંગણે છંટકાવ થતો, રંગોળી પુરાતી, ચૂલે તાવડા ચડતા અને અઠવાડિયાંઓ સુધી જાતજાતના ફટાકડાની તડાફડી બોલતી. બેસતે વરસે મોટેરાં અને મુરબ્બીઓને પગે લાગવાની પરંપરા ચાલતી અને મન તેમજ મોઢાં મીઠાં થતાં ને આપણા ઉત્સવો ત્યાં અમારે મન એક એવી ચીજ હતી કે વચ્ચે હજારો માઇલના અંતર છતાં જાણે પોતાની ભારતમાતાના ખોળામાં જ ઊછરી રહ્યા હોઈએ એવું અમ બાળકોને લાગતું. માતૃભાષા અને પરંપરાના તહેવારો એ બે જ ચીજો એ પારકા પરદેશમાં અમારામાં હિંદીપણું ખાંડીખાંડીને ભરતાં હતાં.

પરંતુ જ્યારે અમારાં માબાપ, સગાંસંબંધી, દોસ્ત અને સહપાઠીઓ કારમી કેદ વેઠી રહ્યાં હતાં ત્યારે અમ બાળકોની દિવાળી કેવી વીતે? જ્યારે મગનકાકાએ કહ્યું કે 'આ દિવાળીએ, છોકરાઓ, તમે ફટાકિયા નહિ માગો ને?' ત્યારે અમારાં મોઢાં વીલાં પડી ગયાં, અને થયું, બા નથી, કાકી નથી, બીજાઓ નથી, જે સુંદર સુંદર વાનીઓ બનાવી આપે. તેઓ જેલમાં છે તેથી ખાવાની મજા આપણે લઈએ, એ સારું પણ નહિ. પરંતુ ફટાકડા શા માટે નહિ? એ તો નાનાં બાળકોની વસ્તુ છે. મોટેરાંઓને ફટાકડા વિના કંઈ જેલમાં વધુ દુઃખ નહિ થાય. શા સારુ મગનકાકા ફટાકડાની ના પાડતા હશે? એ મજા તો બાર મહીને એકવાર મળે છે. ફટાકડા વિનાની તે વળી દિવાળી હોય? પણ મારામાં એટલું સાહસ ન હતું કે મનની વાત મગનકાકા પાસે જઈ રજૂ કરું. તેમણે તો એકેએક નાનેથી માંડી મોટા સુધી સૌ બાળકોને પટાવીને પોતાના મતનાં કરી લીધાં. એક નવીનચંદ્રે રજા મેળવી લીધી કે 'જો મારા પિતાજી ડરબનથી ફટાકડા મોકલશે તો હું ફોડીશ; અને બબ્બે ચારચાર બધાને આપીશ પણ ખરો.' નવીન રોવામાં શૂરો હતો અને દિવાળીએ રોઈ દિવાળી બગાડે નહિ એ ભયે મગનકાકાએ એને એટલી રજા આપી. અને મેં મન મનાવ્યું કે કંઈ નહિ, ઝાઝા નહિ તો એકબે ફટાકિયા તો મળશે!

ધનતેરશ આવી ને અમે લાંબી દોરી સાથે લાકડાની પાતળી પટ્ટી બાંધીને ભંભૂ ઘુમાવ્યો. મગનકાકાએ છાપખાનાના આકરા કામમાંથી યે વખત મેળવી અમારી વચ્ચે વધુ કલાકો આપવા માંડ્યા. સવારસાંજ રમતો, દોડાદોડીની શરતો અને વિનોદ આરંભ્યાં. જેલવાસીઓ છૂટીને આવે ત્યાં સુધી અમારે સૌએ અઠવાડિયાના છ દિવસ અલૂણું પાળવાનું રહેતું એ બંધન ઢીલું કર્યું ને દિવાળીનું આખું અઠવાડિયું ભાતભાતનું ફરસાણ બનાવીબનાવીને મગનકાકાએ અમને પીરસ્યું. મગનકાકા જેમ બધી કારીગરીમાં કુશળ હતા એમ રસોઈમાં પણ પૂરતા પ્રવીણ હતા. એ દિવસોમાં એમણે વહેલી પરોઢે ઊઠી કોબીની ફૂલવડી માટે બહુ બારીક—ટોપરાના ખમણ જેટલી ઝીણી કોબી ચાકુ વડે સમારી હતી. એવી કારીગરી આટલાં વર્ષો વીત્યાં તો યે ત્યાર પછી જોવાનું મને સાંભરતું નથી. હું ભૂલતો ન હોઉં તો મગનકાકાએ પોતે એક પણ સવાદ કર્યો ન હતો. તેમનું અલૂણું તો ચાલુ હતું; પણ અમને બાળકોને એટલાં લડાવ્યાં હતાં કે અમને દિવાળીમાં માબાપનો વિયોગ મુદ્દલ ખૂંચ્યો નહિ. મગનકાકાનું ઉગ્ર અનુશાસન અને એમનું નીતરતું વાત્સલ્ય જે બાળકને સાંપડ્યું હોય તે આખી જિંદગી એ ધન્ય પળોને સંભારતો રહે તો યે ઓછું છે.

દિવાળી આવવાની હતી ત્યારે અમારી અધીરાઈ વધ્યે જતી હતી. અમને બીજાં બધાં દુઃખ કરતાં દિવાળીનો આનંદ નહિ માણવાનો એ કલ્પનાનું દુઃખ વિશેષ હતું. પરંતુ જ્યારે મગનકાકાએ દિવાળીનો ઉલ્લાસ ઘટવા ન દીધો અને દિવાળી વીતી ગઈ ત્યારે અમારા જીવ શાંત પડ્યા અને ફરી જેલવાસીઓના ત્રણ મહીના પૂરા થવાના અને તેમના છૂટી આવવાના દિવસો ગણવા લાગ્યા.

દિવાળી પછી કે દિવાળી પહેલાં (આજે મને બરાબર યાદ નથી) જેલમાંથી બે કાગળો આવેલા. ડરબનની જેલમાંથી રાવજીભાઈનો ને મેરિત્સબર્ગની જેલમાંથી મારી બાનો. રાવજીભાઈ પટેલનો કાગળ અંગ્રેજીમાં ત્રણેક પાનાંનો હતો અને એમાં એક પાના જેટલો ભાગ જેલવાળાઓએ છેકી નાખ્યો હતો. એ છેક રાવજીભાઈના સુંદર અક્ષર ઉપર ફુટપટ્ટીથી દોરેલી સીધી લીટી હોઈ નીચેનું લખાણ અમે ઉકેલી શકતા હતા. મોટી અડીખમ સરકારના આવા વેદિયાપણા ઉપર અમે સારીપેઠે મજાક ઉડાવી. રાવજીભાઈના પત્રથી જણાયું કે તેઓ સૌ ઠીકઠીક લહેરમાં હતા.

મારી બાનો કાગળ મારા પર હતો ને પણ અંગ્રેજીમાં હતો! મારી બા મને ગુજરાતીમાં ન લખી શકે,—એને અંગ્રેજીમાં જ લખવું પડે એ મને ખટક્યું. મને થયું શું મિસિસ પોલાક આપણી જેલમાં હોય તો પોતાના દીકરા વૉલ્ડોને ગુજરાતીમાં કાગળ લખે? વૉલ્ડોને પોતાની બાનો કાગળ અંગ્રેજીમાં નહિ ને ગુજરાતીમાં મળે તો તેને કેવું ઓછું આવે? આ મુલકમાં જેલના ઉપરી ગોરાઓ છે તો શું થયું? પોતાનું કામ કાઢવાને માટે પેલા હડતાલિયાઓને અહીં ફીનિક્સથી પાછા લઈ જવાને ગોરા સાર્જંટો આવ્યા ત્યારે પોતાની ગરજે કેમ બબ્બે ઇંટ્રાપટ (ઇન્ટરપ્રીટર)—દુભાષિયા—તેઓ પોતાની સાથે લાવ્યા હતા! જો ગોરાઓને હિંદી કેદીઓને જેલમાં રાખવા છે તો શા સારુ તેમના કાગળો તપાસી આપનાર ગુજરાતી હિંદી તામિલ દુભાષિયા નથી રાખતા? આમ મારી બાનો કાગળ આવતાં આનંદને બદલે મને ખેદ થયો.

અમે બાળકોએ તો દિવાળી માણી, પણ મગનકાકાને માથે કામના પહાડ વધતા જ જતા હતા. અમારે ત્યાંથી ગિરમિટિયા જતા રહ્યા હતા, નવા કોઈક જ આવતા હતા અને અમને નસાડી મૂકનાર સાર્જંટોનો પહેરો પણ નામનો જ રહ્યો હતો, એટલે અમને થોડી ફુરસદ મળી ગઈ. પણ મગનકાકાનું શરીર ઘસાતું જતું હતું. એમનો પહાડી સાદ ક્ષીણ થતો જતો હતો. લાંબી માંદગીમાંથી ઊઠ્યાનો આભાસ આપે એટલા કૃશ તેઓ થયા હતા. જોકે એમની પ્રસન્નતા ને ઉત્સાહનો પ્રતાપ ઘટ્યાં ન હતાં,—ઊલટાં વધ્યાં હતાં. બીજી તરફ હજુ આગ ને આગ એમને કેટલા મહીના—કેટલાં વરસ—ખેંચવાં પડશે તે કોઈ કહી શકે

એમન હતું. જેમ ચાર હજાર હડતાલિયાઓ સાથે બાપુજીએ નાતાલથી ટ્રાન્સવાલમાં કૂચ ચલાવી ત્યારે રોજ સવારે ને સાંજે મગનકાકા ફુચ્ચક્વાસ નાખતા કે 'બાપુ પકડાય તો સારું, એ દોડ સાવ સુકાઈ ગયા છે અને આમ ગ્રાગ્રા દિવસ નહિ નભે.' એમ હું ને દેવદાસકાકા હવે મગનકાકા વિષે પણ એ જ ચર્ચા કરવા લાગ્યા: 'મિ. વેસ્ટ પકડાયા. હવે મગનકાકા જેલ ભેગા થાય તો સારું; એમને તો નથી રવિવારની રજા કે નથી દિવાળીની મજા. હવે તો બાપુજી કે જેલ, બેમાંથી કોઈ એમને માથેથી ભાર હળવો કરી કોઈને સોંપે તો સારું.

બીજી તરફ મગનકાકાને અમારા ભણતરની ચિંતા વધતી જતી હતી. દિવાળીની રજાઓ અને રાત વચ્ચે તેમણે એકબેવાર કહ્યું કે 'હું તો તમને સમય નથી આપી શકતો. પણ તમારે પોતાની મેળે ભણતર ચલાવવું જ જોઈએ.' અને દિવાળી પછી તો નિસાસા નાખતાં બોલ્યા કે 'બીજું તો કંઈ નહિ. પણ હું પકડાઈ જાઉં તો તમને ભણવાનો સમય તો મળે. આ ઉંમરમાં ગણિત ને વાચનલેખન કાચાં રહી જશે તો પછી એ કેમ તૈયાર થઈ શકશે? હું છું તે છાપાનાં ને બીજાં કામોમાં તમારે સંડોવાઈ રહેવું પડે છે. હું પકડાઈ ગયો એટલે છાપું બંધ થશે ને તમને ભણવાનો વખત મળી રહેશે. બેત્રણ મહીના ન ભણો તે ચાલે, પણ આ લડત તો ખૂબ લંબાશે. એ દરમ્યાન તમારું ભણતર મુદ્દલ રોકાઈ રહે એ ઇચ્છવા જેવું નથી.' આમ કહી તેઓ સવારે કે સાંજે મહા પરાણે અર્ધો કલાક મેળવી અમને ભણાવવા બેસતા. બે કે ત્રણ દિવસ આવો વર્ગ ચાલતો, ત્યાં કાર્યક્રમ તૂટી પડતો ને કંઈક નવું કામ આવીને ઊભું રહેતું. આમ અનેક વાર થવાથી મારો ભણવાનો ઉત્સાહ સાવ ભાંગી ગયો હતો. મને થતું કે હવે વર્ગ ચાલતા નથી ને નાહકના શા સારુ ભણવાની લપ લઈને મગનકાકા બેસે છે? બાપુ જેલમાંથી આવી જશે પછી નીરાંતે ભણશું. ત્યાં સુધી લાંબી છુટ્ટી આપી દે તો શું ખોટું? અમે ક્યાં રઝળીએ છીએ? કામ તો કરીએ છીએ ને? પણ મગનકાકાનો ઉત્સાહ મોળો પડે એવો ન હતો. નિરાશ થવાનું તો તેઓ જાણતા જ ન હતા.

એવામાં એક પરોઢે મેં એમને હજામત કરતા જોયા. એમની દાઢી બે અઢી મહીનામાં વધીને ઘાટી થઈ ગઈ હતી. દાઢી સાફ થતાં તેઓ નવા જ માણસ જણાયા. નાહીને એમણે પોતાનો ચમકતો સૂટ અને મારી કાકીની ગૂંથેલી બદામી રંગની નેકટાઈ પહેર્યાં. તપાસ કરતાં મને ખબર પડી કે એ દિવસ માટે તેઓ ડરબન જતા હતા; મિ. વેસ્ટે મળવા બોલાવ્યા હતા. ફીનિક્સમાં માઉંટએજકૂબમાં તથા બીજે હડતાલિયાઓ પર જે અત્યાચાર થયા હતા તે સંબંધી ચળવળ ચલાવવામાં મિ. વેસ્ટ ડરબનમાં પોતાનો સમય આપતા હતા. મગનકાકાને શ્રી રુસ્ત્રૉઇ સંબંધી જાણકારી આપવાની હતી. આ બધાંને ય મહિનાઓને અંતે મગનકાકાને કામના ભારામાંથી છૂટીને બે દિવસ ટહેલી આવવાનું મળ્યું એથી અમે રાજી થયા.

ડરબન જઈ આવ્યા પછી તરત જ મગનકાકાએ જાહેર કર્યું કે 'આ નહિ ને આ પછીને સોમવારે આપણી સોળ જણાની પહેલી ટુકડી જેલમાંથી છૂટશે.' આ પછી, એ સૌને જેલને દરવાજે લેવા કોણ જશે ને અહીં કામ કરવા કોણ રોકાશે એ ચર્ચા ચાલી. બેત્રણ દિવસની સવારસાંજની લાગટ ચર્ચાને અંતે એમ ઠર્યું કે કોઈએ ડરબન ન જવું. આવનારા જેલને દરવાજેથી છૂટીને પોતાની મેળે અહીં એક આંટો આવી જશે. અહીંથી થોડા છોકરાઓ જેલને દરવાજે લહેર કરવા જાય અને થોડા અહીં કામમાં ભીંસાઈ રહે એ સારું ન કહેવાય.

પણ અમારો ઠરાવ પડ્યો રહ્યો. ભગવાનની યોજના કંઈક બીજી જ હતી. અમે ધારતા હતા કે હજી તો આ બધાં દુઃખ જાણે કેટલી યે છમાસી અને કેટલાં યે વર્ષો સુધી ચાલશે: પણ ભગવાનને તો એ દુઃખને આટોપી લેવાનું શરૂ યે કરી દીધું હતું તેની અમને કશી કલ્પના ન હતી.

(ચાલુ) **પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી**

ફોટોગ્રાફી

હરીફાઈનું પરિણામ

પહેલું ઇનામ: (મોકૂફ); બીજું ઇનામ: 'શરમિંદી'–શ્યામલાલ પટેલ (અમદાવાદ); ત્રીજું ઇનામ: 'માતા'–મઝહરમાસ્તર (પાલણપુર).

નોંધપાત્ર: (૧) 'નિર્જીવ નળિયાં'–હાસમ સુતાર (નડિયાદ); (૨) 'વિસામો'–કંચનરાય અમીન (અમદાવાદ).

કેટલીક વાર એકનાંએક ચિત્રો ફરીફરી હરીફાઈમાં મોકલવામાં આવે છે. આ મહીને એક ભાઈએ જાપાનીઝ જાહેરાતના પોસ્ટકાર્ડના બે ટુકડા કરી તે ચિત્રો પોતે ઉપજાવ્યાં છે એમ દર્શાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એનો અર્થ એટલો જ કે હરીફો ઈનામ અગર પ્રસિદ્ધિ માટે ઝંખે છે. આ આશય નિંદ્ય છે. ઊગતી પ્રજામાં કળા પ્રત્યે રસવૃત્તિ ખીલવવા અને ફોટોગ્રાફીનો અભ્યાસ વધારવા માટે આ હરીફાઈ યોજાઈ છે. ભવિષ્યમાં દરેક તરુણ પોતે જાતે શોધેલું અને પકડેલું જ ચિત્ર હરીફાઈમાં મોકલે એવો અમારો આગ્રહ છે.

બીજું ઈનામ જીતનાર ભાઈ શ્યામલાલ પટેલે 'શરમિંદી' ચિત્રમાં યુવાવસ્થામાં પગલાં માંડતી કોઈ મારવાડી યુવતીનું મુગ્ધ હાસ્ય આબાદ ઝડપ્યું છે. કોઈ છબી પાડે છે તેવું અચાનક ભાન થતાં સ્ત્રી-સહજ લજ્જા, વિનોદભરી હિંમત ને આનંદ ચિત્રમાં હૂબહૂ ઊતર્યાં છે. પાત્રનો પહેરવેશ તથા ઘરેણાં ચહેરા પરના ભાવને અનુરૂપ હોવાથી પાત્રનું ચરિત્રનિરૂપણ બરાબર લાગે છે; સંયોજન અને ટેકનીક ઉત્તમ પ્રકારની છે.

ભાઈ મઝહર માસ્તરે, બાળકને કેડે તેડી રસ્તે ચાલી જતી કોઈ મજૂરણ (માતા)ની તસવીર ઉતારી છે; પરંતુ ચિત્રમાં નામ પ્રમાણે ભાવ નથી. ચિત્રરચના કઢંગી છે. બાળક ચિત્રનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે, તેમ છતાં માતાની નજર ચિત્ર બહાર કોઈ બીજી જ વસ્તુ તરફ હોવાથી બંને પાત્રોનું ભાવદૃષ્ટિએ એકીકરણ થતું નથી. માની મલકાતી મુખમુદ્રા બાળક તરફ ઢળેલી હોત તો ચિત્ર સારું બનત. ફોટોગ્રાફીનો ક્રિયાભાગ સારો છે. પેન્ક્રોમૅટિક ઇમલ્શનવાળી ફિલ્મ અને પીળા ફિલ્ટર (Yellow filter)ના ઉપયોગથી ભૂરા આકાશ તથા પાત્રની ઘઉંવર્ણી ચામડીના વર્ણભેદ (tones) એકરંગી (monochrome) પ્રિન્ટમાં બરાબર આવ્યાં છે.

દેશી નળિયાંના ઢગલામાં છાયાપ્રકાશથી ઉપજતી રચના દર્શાવતું ભાઈ હાસમ સુતારના 'નિર્જીવ નળિયાં' ચિત્રનો વિષય તદ્દન મૌલિક છે. દરેક શિખાઉએ મૌલિકતા તથા ભાવનિરૂપણ તરફ વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. રમ્ય અને પ્રેરણાત્મક કુદરત વચ્ચે લેવાયેલા 'વિસામો' ચિત્રમાં ભાઈ કંચનરાયે પાત્રો અને દૃશ્યને સાથે લેવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પરંતુ તે પાત્રો કે દૃશ્ય બેમાંથી એકેયનું આકર્ષણ સચવાયું નથી. પાત્રોને પણ સૂચના પૂરતાં નાનાં રાખી જરા દૂર જઈ દૃશ્યને તેમણે ઝડપ્યું હોત તો સરસ ચિત્ર રચી શકાત.

બલવન્ત ભટ્ટ

પંચતંત્રની વાર્તાઓ

ધૂડરાજાએ હવે પ્રાકારકર્ણને પૂછ્યું, તો એ કારભારી કહે, 'દેવ, આ અવધ્ય છે, કારણ આની રક્ષા કરશું તો કદાચ પરસ્પર પ્રીત થાય. અને કાળ સુખેથી જાય. કહ્યું છે, કે

પરસ્પરતણાં મર્મ જે રક્ષે નહિ જન્તુઓ ।
મૃત્યુને નોતરે છે તે વલ્મીકોદરસર્પવત્ ॥

અરિમર્દન કહે, એ કેમ? પ્રાકારકર્ણ કહે:

કથા ૧૦ (પૂર્ણભદ્રની)

કોઇ નગરીમાં દેવશક્તિ નામે રાજા હતો. એના પુત્રના પેટમાં જઈ વસેલા સર્પને કારણે એ બહુ લેવાઈ ગયો હતો. અનેક ઉપચાર ને ઔષધ કર્યાં. પણ ચિકિત્સાથી કાંઇ વળે નહિ, ને એ સ્વસ્થ થાય નહિ. એટલે રાજકુમાર કંટાળીને પરદેશ ગયો, ને કોક શહેરમાં ભિક્ષાટન કરી મોટા દેવળમાં દિવસ કાઢતો હતો. હવે આ ગામમાં બલિ નામે રાજા હતો, એને બે જુવાન દીકરીઓ હતી. રાજકુંવરીઓ નિત્ય ઊઠીને રાજાને નમસ્કાર કરતી. ત્યાં એક બોલી, 'મહારાજનો વિજય થાઓ, જેના પ્રસાદથી સર્વે સુખ મળે છે.' પણ બીજી કહે, 'મહારાજ કરેલાં સત્કર્મનાં ફળ ભોગવો.' આ સાંભળીને રાજા કોપાયમાન થયો ને બોલ્યો: 'હે મન્ત્રી, આ દુષ્ટભાષિણી કુંવરીને કોઈ વિદેશીને આપો, જેથી કરેલાં સત્કર્મનું ફળ એ પોતે ભોગવે.' એટલે મન્ત્રીએ કુંવરીને દેવળવાસી રાજપુત્ર વેરે પરણાવી દીધી. કુંવરી પણ પ્રસન્નચિત્તે પતિને દેવવત્ જાણી એને લઈ ને બીજે દેશ ગઈ. ત્યાં એક નગરને પડખે તળાવ હતું, એના તટ ઉપર પડાવ નાખ્યો, પડાવનું રખોપું કરવા કુંવરને મૂક્યો, અને પોતે સીધું લેવા પરિવાર સહિત ગઈ. પાછી આવીને જુએ છે તો કુંવર રાફડા ઉપર માથું કરીને સૂતો હતો, અને તેના મુખમાંથી નીકળીને નાગ હવા ખાતો હતો, ત્યાં એ જ રાફડામાંથી બીજો નાગ બહાર નિકળ્યો. પરસ્પરદર્શનથી બેય નાગની આંખ રાતી થઈ, અને રાફડાવાસી સર્પ બોલ્યો: 'હે દુરાત્મન્, રૂપાળા કુંવરને તું શું કામ આમ પીડતો હઈશ?' ઉદરવાસી સર્પ કહે, 'હે દુરાત્મન્, સોનૈયાથી ભરેલા બે કલશ તારા રાફડામાં તું શું કામ રાખતો હઇશ?' આમ એકબીજાનાં મર્મ ઊઘાડાં પડ્યાં. વાલ્મીકવાસી સર્પ ફરી કહે, 'આ તારું ઓસડ શું કોઇ જાણતું નથી, કે રાઇની કાંજી ઊકાળીને પાય તો તારો વિનાશ થાય?' ઉદરસ્થ સર્પ કહે, 'તારું પણ આ ઓસડ શું કોઇ જાણતું નથી કે ધગધગતા તેલ કે પાણીથી તારો નાશ થાય?' ઝાડ આડી રહેલી રાજકન્યાએ આ સાંભળ્યું, કુંવરને રાઇનો ઉકાળો પાયો, અને રાફડામાં બળબળતું પાણી રેડ્યું. પછી પોતાના પતિને સાજો નરવો કરી, તથા અપાર સમૃદ્ધિ લઈને સ્વદેશ આવી. ત્યાં પિતામાતા આદિ સ્વજને એની પૂજા કરી, તથા કરેલાં સત્કર્મનું ફળ ભોગવીને એણે ખાધું પીધું ને રાજ કીધું.

એટલે હું કહું છું: 'પરસ્પર તણાં મર્મ' ઇતિ.

(ચાલુ)

દેસાઇ વાલજી ગોવિન્દજી

એકબીજાને જોઈ બંને નાગની આંખ રાતી થઈ અને રાફડાવાસી સર્પ બોલ્યો: 'હે દુરાત્મન્ આ રૂપાળા કુંવરને તું શા માટે પીડે છે?'

સંસારનાં શહેરો

૩૦-બટેવિયા

જાવાને આ માસમાં જીત્યું એ જાવાનું પાટનગર બટેવિયા આખા ડચ ઈસ્ટઈંડીઝની રાજધાની હતું. જાવાનું એ મુખ્ય ને મોટામાં મોટું બંદર. એટાપુના વાયવ્યકિનારે ચિલિવૅાગ અગર જાકત્રા નદીના મુખ પર આવેલું છે.

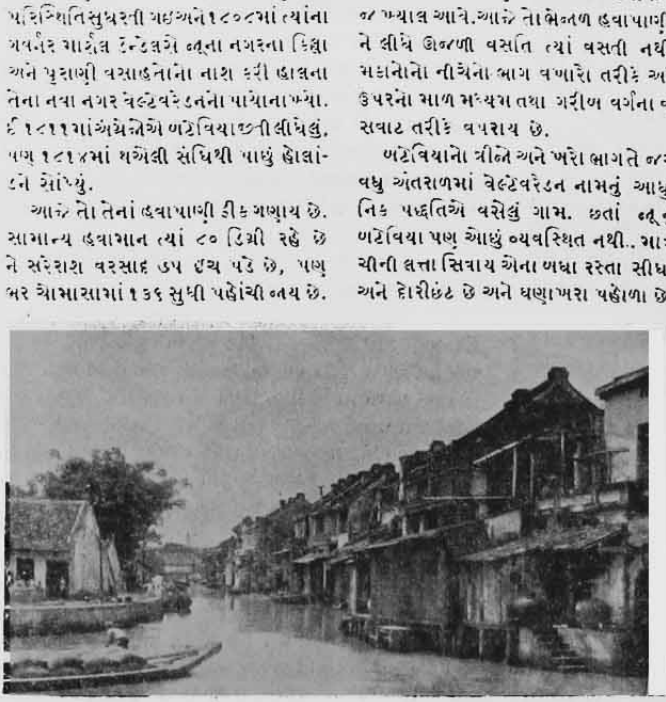
પાસિફિક મહાસાગરની ડચ હકૂમતોના કેન્દ્રસમ આ નગરનો ઇતિહાસ બહુ પુરાણો નથી. ઈ. ૧૬૧૦માં ડચ ગવર્નર જનરલ પીટર બૉથે જાકત્રામાં એક કોઠી નાખી એનું મંગલાચરણ કર્યું, અને એની પછી આવેલા જાન પીટરઝ કોએને આજના શહેરનો પાયો નાખ્યો. ઈ. ૧૬૯૯માં ત્યાં ભીષણ ધરતીકંપ થયો. સાલક નામનો જ્વાળામુખી ફાટ્યો અને તેની ચોમેરની નદી કાદવથી પુરાઈ ગઈ. પરિણામે ત્યાંનાં હવાપાણી બગડી ગયાં અને શહેર ઉજ્જડ થઈ જવા બેઠું. ઈ. ૧૭૩૦થી ૧૭૫૨ સુધીનાં બાવીસ વર્ષમાં લગભગ ૧૧ લાખ માણસો ત્યાં મરી ગયાં. પણ પછી પરિસ્થિતિ સુધરતી ગઈ અને ૧૮૦૮માં ત્યાંના ગવર્નર માર્શલ ડેન્ડલસે જૂના નગરના કિલ્લા અને પુરાણી વસાહતોનો નાશ કરી હાલના તેના નવા નગર વેલ્ટેવરેડનનો પાયો નાખ્યો. ઈ. ૧૮૧૧માં અંગ્રેજોએ બટેવિયા જીતી લીધેલું, પણ ૧૮૧૪માં થએલી સંધિથી પાછું હોલાંડને સોંપ્યું.

આજે તો તેનાં હવાપાણી ઠીક ગણાય છે. સામાન્ય હવામાન ત્યાં ૮૦ ડિગ્રી રહે છે ને સરેરાશ વરસાદ ૭૫ ઇંચ પડે છે, પણ બર ચોમાસામાં ૧૩૬ સુધી પહોંચી જાય છે.

૧૯૨૫માં બટેવિયાની વસતિ લગભગ ત્રણ લાખની હતી, જેનો દસમો ભાગ યુરોપિયનો ને યુરેશિયનોનો હતો. યુરોપિયનોમાં મુખ્યત્વે ડચ છે. પ્રજામાં મલાયન, ચીન, અરબ વગેરે છે, પણ મોટો ભાગ ચીનાઓનો છે અને તે ઘણા જ ઉદ્યોગશીલ છે.

શહેરના ત્રણ ભાગ છે: એક બંદર ટાન્જૅન્ગ પ્રીઓક, જે જાવાના ટાપુના તદ્દન છેવાડાના પશ્ચિમ ખૂણા પર એક વિશાળ ઉપસાગરના મોં પર આવેલું છે; બીજું ત્યાંથી અંતરાળમાં પુરાણું બટેવિયા શહેર, જે ચિલિવૅાગ નદીના બંને કાંઠે નહેરો અને ખાબોચિયાંવાળી ભેજાળ ભૂમિ પર વસેલું છે તે. આ પરિસ્થિતિનો ડચ લોકોએ ઠીક ઉપયોગ કરી લીધો છે, અને પોતાના દેશ હોલાંડમાં કર્યું છે તેમ એ નહેરોનો ઉપયોગ વ્યવહારમાર્ગો તરીકે થાય તે રીતે તેની બંને બાજુએ મકાનો બાંધેલાં છે. એ જોઈને આપણને શ્રીનગર કે વેનીસનો જ ખ્યાલ આવે. આજે તો ભેજાળ હવાપાણીને લીધે ઊજળી વસતિ ત્યાં વસતી નથી. મકાનોનો નીચેનો ભાગ વખારો તરીકે અને ઉપરનો માળ મધ્યમ તથા ગરીબ વર્ગના વસવાટ તરીકે વપરાય છે.

બટેવિયાનો ત્રીજો અને ખરો ભાગ તે જરા વધુ અંતરાળમાં વેલ્ટેવરેડન નામનું આધુનિક પદ્ધતિએ વસેલું ગામ. છતાં જૂનું બટેવિયા પણ ઓછું વ્યવસ્થિત નથી.. માત્ર ચીની લત્તા સિવાય એના બધા રસ્તા સીધા અને દોરીછંટ છે અને ઘણાખરા પહોળા છે.

નહેરો અને ખાબોચિયાંનો ઉપયોગ કરી શ્રીનગરની માફક વસેલું પુરાણું બટેવિયા

ડચ લોકોએ એ વસાવ્યું તે કાળનાં હોલાંડની બાંધણીનાં કેટલાંક પુરાણાં સુંદર મકાનો હજી નજરે પડે છે. ફેરટીલ મેદાન પર આવેલા ટાઉનહૉલ પાસે પુરાણી શિલ્પમૂર્તિઓવાળો પ્રાચીન પીનાંગ દરવાજો, પોર્ચુગીઝ દેવળ વગેરે જોવાલાયક છે. ચીના, અરબ, જાપાનીઝ, મલાઇ અને ગરીબ યુરેશિયનો એ એની મુખ્ય વસતિ છે. યુરોપિયનોની તેમજ ઉચ્ચ સ્થિતિના પૂર્વદેશીઓની મોટા ભાગની વસાહતો, હૉટેલો, ક્લબો, થીએટરો, ઇસ્પિતાલો, સરકારી ઑફિસો, બૅંકો, મોટી વેપારી પેઢીઓ વગેરે બધું વેલ્ટેવરેડનમાં આવેલું છે. એ બધાં સુંદર મકાનો ઉપરાંત ત્યાં વૉટર્લૂ પ્લેઇન અને કૉનિંગ્સ પ્લેઇન નામનાં બે મેદાનો આવેલાં છે, જેની વચ્ચે, પાણીની ખાઇથી વીંટાએલો પ્રિન્સ હેન્ડ્રિકનો પુરાણો કિલ્લો છે. લશ્કરી અને વૈદકીય કૉલેજો તથા બીજી શાળાઓ ઉપરાંત અહીંની વિખ્યાત સંસ્કારપ્રચારક સંસ્થાઓમાં રૉયલ સોસાએટી નામની કલા ને વિજ્ઞાનની સંસ્થા, રૉયલ નૅચરલ હિસ્ટરી સોસાએટી નામનું પ્રકૃતિ મંડળ ને એક ખગોળ મંડળ પણ છે. શહેરની દક્ષિણે ૩૫ માઈલ પર બીટેનઝૉર્ગમાં આવેલો બોટાનિકલ ગાર્ડન દુનિયાભરમાં પ્રખ્યાત છે.

બટેવિયા અંતરાળ પ્રદેશનાં બધાં મુખ્ય સ્થાનો સાથે અદ્યતન રેલવે સાધનોથી સંકળાએલું છે અને ૧૮૭૭માં બંધાએલું એનું સુંદર અને સગવડભર્યું ટાન્જૅન્ગ પ્રીઓક બંદર જગતના દરિયાઈ વ્યવહારમાર્ગોના પુષ્કળ સંપર્કમાં રહે છે તથા આ ટાપુઓની નિકાસનો સતત પ્રવાહ વહેવડાવ્યા કરે છે, જેમાં ખાંડ, ચોખા, મીઠું, તંબાકુ, રબર, તેજાના, વેનીલા, મરી, કાચાં ચામડાં, નાળિયેર, કોપરાં અને કોપરેલ, ગુંદર, ડામર, છાપો, રંગનાં કાચાં કરિયાણાં, બેન્ઝૉઈન, કપુર, મીણ, ગગફળી, સીસમ, ગૅમ્બીઅર, કલાઇ, તાંબું, આયોડાઇન, મૅંગેનીઝ, ગંધક, સોનું, રૂપું, હીરા, પેટ્રોલ, અને કિવનાઇન મુખ્ય છે. જાવા ટાપુમાં થતી આ વિવિધ અને વિપુલ સમૃદ્ધિ જોઇ એના પર કોની દાઢ ન સળકે?

નવાં પુસ્તકો

કટાક્ષ કાવ્યો: લેખક અને પ્રકાશક—દેવકૃષ્ણ પીતાંબર જોષી, દેવભુવન, પંડચાચૅાક, સીહોર, કાઠિયાવાડ ૨-૦-૦; **નફાકારક હુન્નરો** (ભાગ ત્રીજો): સંપાદક અને પ્રકાશક—મૂળજી કાનજી ચાવડા, સીનુગરા (કચ્છ) ૩-૦-૦; **રઘુવંશ:** અનુવાદક—ચતુરભાઈ ગોવિંદભાઇ પટેલ, હેડમાસ્તર, મ્યુનિસિપલ સ્કૂલ, શોભારામ સુરતીની પોળ ખાડિયા, અમદાવાદ ૨-૦-૦.

જૉન કેપ્લર

(અનુસંધાન પાછળ પાન ૭૪થી) જણાયું. એ નિરાધાર બાળકોને તેણે સંભાળી લીધાં ને થોડા વખત બાદ એક અનાથ બાલિકા જોડે લગ્નથી જોડાઈ ગયો.

હવે ફુરસદનો બધો સમય તે ટાઇકોના કોઠાઓ સુધારવા પાછળ ખર્ચવા લાગ્યો. એ સમય દરમ્યાન ગ્રહો, તેમની ગતિ ને કક્ષાઓ પર એક પછી એક એમ તેણે ત્રણ સિદ્ધાંતો સ્થાપ્યા, જે તેના નામથી આજે 'કેપ્લરના ત્રણ કાયદા'ને નામે ઓળખાય છે. ગુરુત્વાકર્ષણનો જ્યારે સ્ફોટ પણ નહોતો થયો ત્યારે, લિંઝના એક અંધારે ખૂણે આવેલા ઘરમાં, ગંધ મારતા દીવા પાસે કલાકોના કલાકો બેસી પાનાંનાં પાનાં ભરનાર એ ખગોળશાસ્ત્રીને જોઈને હરકોઈના મોંમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડે કે 'આ તે માણસ છે ?!'

એના પરિશ્રમ ને પ્રામાણિકતાએ છેવટે કંઈક અસર ઉપજાવી હોય એમ લાગ્યું ને ટાઈકોના 'રૂડોલ્ફાઈન કોઠા' છાપવા માટે ડેન્માર્કના પ્રિન્સે થોડાક ફ્લૉરિન આપવાનું કહ્યું. પણ એટલાં નાણે એ કોઠા બહાર પડે એ અસંભવિત હતું. કેપ્લરની અશક્તિ વધતી જતી હતી. રખેને મિત્રધર્મ નેવે મૂકાઈ જાય એ બીકે તેણે કોઈપણ ઉપાયે કોઠા છપાવવા પૂરતાં નાણાં એકઠાં કરી લીધાં. એ નાણાં તેણે ક્યાંથી મેળવ્યાં તેની કોઈને ખબર નથી; પણ ઈ. સ. ૧૬૨૭માં તેણે ટાઈકોના કોઠાઓ જગત સમક્ષ ધર્યા એ હકીકત છે.

આ કોઠાઓની કીમત એટલા પરથી જ સમજી શકાશે કે ત્યાર બાદ સેંકા સુધી નાવિકો તેના આધારે જ સફરો ખેડતા હતા. ટાઈકોના બધા કોઠાઓ પાછળ શ્રમ લઈ કેપ્લરે તેને ચોક્કસ ને સંપૂર્ણ બનાવ્યા હતા. ટસ્કનીના ગ્રાન્ડ ડ્યૂકે આવું મહત્ત્વનું કામ કરવા બદલ સોનાનો અછોડો તેને ભેટ મોકલાવ્યો, પણ કદરસનાશીનું એ ચિહ્ન સાચવી રાખવા જેવી હાલત પણ તેની રહી ન હતી. ભૂખે મરતાં બચી જવા માટે કેપ્લરે તો તરત તેના ખુરદા કરી નાખેલા !

ઓગણસાઠ વરસની હવે તેની વય થવા આવી હતી. બધાં વર્ષો તેણે પરિશ્રમ કર્યો હતો;—એવો કે જેથી તેને કશો અંગત લાભ નહોતો થયો; અને એનો બદલો ? રાજ્યો ને વિદ્યાપીઠો તેને ઈલકાબ આપી શકતી હતી, તેનું માન વધારી શકતી હતી, પણ રોટીની ફિકરમાંથી તેને મુક્ત કરી શકતી ન હતી. પળિયાં આવતાં સુધી તેણે નિરાશ શ્રમ સેવ્યો. પણ પછી તો કંટાળ્યો. બૈરીછોકરાંની છેલ્લી વિદાય લઈ તેણે લિંઝ શહેર છોડયું.

આ વિદાય તેની આખરી વિદાય જ હતી. અખૂટ ગજલે તે હવે ઝૂઝવાનો હતો. બધી ખાનાખરાબી સહ્યા છતાં જેમ જિંદગી લંબાતી ગઈ તેમ નિરાશા વધતી જ જતી લાગી. તેની દલીલો ફોકટ ગઈ, કાલાવાલા યે નકામા નીવડયા. ત્યારે હવે બીજો કયો માર્ગ લઈ શકાય તેવો હતો ?

વિજ્ઞાની ને ફિલસૂફ જૉન કેપ્લર જેવો કરુણા વર્ષાવતો કોઈ મુસાફર કદાચ લિંઝ નગરના પાદરમાંથી પસાર નહિ થયો હોય. તેના નખાએલા ચહેરામાં, તેની વિકળ આંખોમાં દીણાએલી માનવતાનું તાદૃશ્ય નજરે ચડતું.

નવેંબર મહિનો હતો. સૂકાં પાંદડાં ને નાગી ડાળખીઓ વચ્ચે પવનનું પણ આશ્વાસન પામ્યા વિના કેપ્લર ચાલ્યો જતો હતો. વધુ ને વધુ આગળ ચાલ્યો તેમ વધુ ને વધુ ઠંડો પવન વાતો ગયો, ને પછી તો એથી યે વધુ ઠંડો વરસાદ ને સાથે જોડાયો. એ બધાંનો સામનો કરવાની શક્તિ જૉનમાંથી હણાઈ ગઈ હતી. શક્તિ રહી હતી માત્ર ઘોડાના જીન પર સૂકાં પાંદડાં જેમ ધ્રૂજી ઊઠવાની. રૅટિસ્બૉન પહોંચ્યો ત્યાં સુધીમાં તો તાવની પીળી ચમક પણ તેની આંખોમાં આવી લાગી.

લોથપોથ બની રાત ગાળવા તે રૅટિસ્બૉનની ધર્મશાળામાં સૂતો. બીજા દિવસનો સૂરજ ઊગ્યો પણ કેપ્લર પથારીમાંથી ન ઊઠી શક્યો. મોઢાની ઊની બાફ વચ્ચે અનેક શબ્દો તેના મોંમાંથી સરવા લાગ્યા. હળવે હળવે તે પણ અસ્ફુટ બન્યા. ન કલ્પી શકાય એટલી કરુણ ઝડપે તેનો અંત આવ્યો. ૧૬૩૦ના નવેંબરની એ ૧૫મી તારીખ હતી.

ખગોળને જીવનધ્યેય બનાવી જગતમાં તેના જ્ઞાનનો પ્રકાશ રેલાવનારી જે પ્રારંભિક પ્રતિભાઓ પશ્ચિમમાં થઈ ગઈ તેમાં કેપ્લર આગલી હરોળમાં હતો. ટાઇકો બ્રાહે, ગૅલીલિયો ને ન્યૂટન પણ એવા જ હતા; પણ બ્રાહેને પ્રિન્સની ગ્રાન્ટ મળતી, ગૅલીલિયોની પીઠ તેના સહાયકર્તા ડ્યૂકોથી મજબૂત હતી ને ન્યૂટનને રાજ્યનો આશ્રય હતો. પણ રૅટિસ્બૉનની ધર્મશાળામાં મરેલા આ કેપ્લરને તો જિંદગીભરમાં ન કોઈ આશ્રયદાતા મળ્યો કે ન તેના રાજાની ચિંતા ટળી.

કલાકારનો ધર્મ

(અનુસંધાન પાછળ પાન ૭૨થી) ઉપર ડાઘો બેસાડી શકે નહિ. આપણે જે વ્યક્તિથી આકર્ષાયા હોઇએ તે વ્યક્તિ પાસે જઇએ અને તેની પાસેથી પ્રેરણા મેળવીએ. આમ કરવાથી પોતાનું વ્યક્તિત્વ જતું રહેવાનો જે ભય રાખવામાં આવે છે તે તો નિર્મૂળ છે. આપણે એક દીવાની જ્યોતથી બીજો દીવો પ્રગટાવીએ છીએ એ ઉપરથી કોઈ એમ ન કહી શકે કે બીજો દીવો એ પહેલાની નકલ છે. બીજો દીવો દીવો તો છે જ; પણ તે સ્વયં ચેતી શક્યો નથી. તેને પ્રગટાવવા માટે પહેલાની મદદ જરૂરી છે.

બીજી વસ્તુ તે શ્રદ્ધા છે. કોઈપણ વ્યક્તિમાં જો આપણને શ્રદ્ધા ન હોય તો તેના ગુણો આપણે ગ્રહણ કરી શકતા નથી; તેના દોષો જ તરત ગ્રહણ કરી લઇએ છીએ. અશ્રદ્ધાનું કારણ પોતાનો અહંકાર છે. પ્રત્યેકની પાસેથી કંઈ ને કંઈ શીખવાનું તો મળે જ છે; એટલે આપણે હમેશાં ગુણગ્રાહી અને વિશાળ દૃષ્ટિવાળા થવું જોઇએ. દોષ જોવાની ટેવ પાડવાથી કે ટીકાખોર થવાથી કલાના શિક્ષણમાં હમેશાં વાંધો આવે છે.

જ્ઞાન મેળવવા માટે વિચારબુદ્ધિ પણ હોવી જોઇએ. ગુરુ પાસેથી પ્રેરણા પણ ભિન્નભિન્ન રીતે મળી શકે. કોઈ પ્રતિભાવાન શિલ્પી પાસે રહેવાથી કે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ શિલ્પસૃષ્ટિ જોવાથી પણ પ્રેરણા મળી શકે. પણ ફક્ત 'ફૅશન' માટે, કીર્તિ મેળવવા માટે કે ધન મેળવવા માટે કોઈપણ પદ્ધતિ કે આદર્શનું અનુકરણ કરવું ઉચિત નથી. આજે શિલ્પની બાબતમાં ખોટી સમજૂતી અને મતભેદનો જે ભ્રમ ઉપસ્થિત થયો છે તેનું મૂળ કારણ તો એ છે કે શિલ્પનું યથાર્થ સ્વરૂપ કોઇ જાણતું નથી, તેના બાહ્યાડંબરથી જ બધા ભોળવાઈ જાય છે.

માણસોના દરેક મંડળને પોતાની વિશિષ્ટતાઓ તો હોય જ, એટલે અમુક મંડળ સાથે આપણો મેળ ન ખાય એટલા જ કારણસર તે મંડળ ખરાબ છે એમ કહેવું ઠીક નથી. કમળ સારૂં છે, પણ ગુલાબ આપણને ગમતાં નથી માટે તે ખરાબ છે એમ આપણે ન કહેવું જોઇએ. એના કરતાં તો આપણે ગુલાબને ન જોવું જ સારૂં છે. આવી તકરાર ઘણુંખરૂં એક જાતની રૂઢિચુસ્તતાને લીધે જ ઊભી થાય છે. બીજું એક કારણ એ છે કે દરેક માણસ પોતાની જાતને બહુ અગત્ય આપે છે અને પોતે બધું જ જાણતો હોય એવો ડોળ કરે છે. કીર્તિ અને ધનની બાબતમાં પણ આટલો જ તીવ્ર મતભેદ જોવામાં આવે છે. પણ કલાકાર જો પોતાની શિલ્પસમૃદ્ધિથી ઐશ્વર્યવાન

થાય તો આવા તુચ્છ કારણે ઊભા થતા મતભેદ ટકે નહિ.

ઘણાને એમ રહ્યા કરે છે કે આજ કયે માર્ગે જઈએ, કયો વિષય હાથમાં લઈએ? આટલા દિવસ સુધી તો અવનીબાબુની પદ્ધતિ અને વિષય ચાલ્યાં છે. અત્યારે નથી એકે વિષય નવો, કે નથી એકે પદ્ધતિ નવી; એટલે જ બજારમાં 'કલાકાર'નું નામ સહેલાઈથી મળી શકે છે. આનું કારણ એ છે કે યોગ્ય શિલ્પપ્રેરણાનો અત્યારે અભાવ છે અને કોઈપણ વ્યક્તિ તરફ ખરા હૃદયનું આકર્ષણ નથી. આનું પરિણામ 'ફૅશન' ને પ્રદર્શનમાં જ આવે છે. જે કંઈ જાણતા નથી, જે આપણી સંસ્કૃતિની વિરુદ્ધ છે, તેમના તરફ તો ન આકર્ષાવું જ ઉચિત છે.

અહંકાર, ક્રોધ, સ્વાર્થપરાયણતા અને અજ્ઞાનથી ઘણાં સારાં તત્ત્વો વેડફાઈ જાય છે. જેઓ ઘણા ગુણવાળા અને દ્રષ્ટા શિલ્પી થઈ ગયા છે તેમજ હયાત છે તેમને આજે મારી પ્રાર્થના છે કે તમારા આશીર્વાદથી અમારા મનમાં જે દીનતા છે, જે અહંકાર છે, તે દૂર થાઓ, પોતપોતાની શિલ્પસાધનામાં બધા આગળ વધો અને હૃદયાનંદને પ્રગટાવો!

મૂળ લેખક: **શ્રી નંદલાલ બસુ**

'પ્રવાસી'માંથી અનુવાદકો: શ્રીમતી સાધના ચોપ અને શ્રી પ્રફુલ્લ ઠાકોર

Our Friends Abroad

પરદેશી મિત્રોના પત્રો

'કુમાર' મારફત આ પત્રમિત્ર મેળવનાર: કનુભાઈ મો. પટેલ, ભાદરણ.

3, Pownall Street,
MASTERTON (New Zealand) 4-11-41

પ્રિય કનુ,

ગયે અઠવાડિયે જ તમારા તરફથી ઇચ્છેલો પત્ર મળ્યો. તમે ફરી લખ્યું તેથી હું બહુ જ આનંદ પામી. મેં તો થોડા વખત પહેલાં તમને પત્ર લખ્યો છે, છતાં તમે લખો છો કે મળ્યો નથી, એટલે માનવું પડે છે કે હિંદુસ્તાન પહોંચતાં માર્ગમાં જહાજ સાથે તે ડૂબી ગયો. તેનું ગમે તે થયું, પણ આ પત્ર તો તમને વખતસર પહોંચશે જ એવી આશા રાખું છું.

હું હાથે લખવાને બદલે ટાઇપરાઇટર પર પત્ર છાપું છું તે તમને વિચિત્ર લાગે છે; પણ હું જે રાત્રિશાળામાં જાઉં છું ત્યાં મને ટાઇપ-રાઈટર વાપરવાની રજા મળી છે, એટલે તમને પત્ર લખવાની એ એક સરસ તક ગણું છું.

મેં તો હવે શાળા છોડી દીધી છે અને માસ્ટરટનના એક જાણીતા સ્ટોરમાં નોકરી કરું છું, એ સ્ટોરનું નામ હ્યુગો ઍન્ડ શેરર છે. ત્યાં જોડાયે મને હજુ એક જ મહિનો થયો છે, પણ મજા પડે છે. રોજ સવારે સાડા આઠે હું કામે ચડું છું અને બપોરે સવા બારથી સવા વાગ્યા સુધી ઘેર જમવા જાઉં છું. સાંજે પાંચ વાગ્યે કામ પતાવી દઉં છું. દર અઠવાડિયે મને અરધા દિનની રજા મળે છે, કારણ કે ન્યૂઝીલાંડમાં અઠવાડિયે અડતાલીસ કલાક કામ કરવાનું હોય છે. સોમથી શુક્ર ઉપર મુજબના વખતે કામ કરી શુક્રવારે રાત્રે નવ વાગ્યા સુધી હું કામ કરું છું. એટલે ત્યાં સુધીમાં મારું કામ ચાળીસ કલાકથી વધે છે.

ગયે અઠવાડિયે અમારા નવા ગવર્નર અને તેમનાં બાનુ માસ્ટર-ટનની મુલાકાતે આવ્યાં હતાં. પાર્કમાં તમામ બાળકો તેમનું ભાષણ સાંભળવા એકઠાં મળ્યાં હતાં, અને બપોરે બધા વેપારીઓ તથા દુકાનવાળાઓએ બે વાગ્યાથી ત્રણ વાગ્યા સુધી કામકાજ બંધ રાખ્યું હતું એટલે બધાંને તેમનું ભાષણ સાંભળવાની અને તેમને જોવાની તક મળી. તેમણે બધી નિશાળોને બે દિવસની છુટ્ટી આપી એટલે તો બધાંને બહુ જ ખુશાલી થઈ.

આવતું અઠવાડિયું 'લેબર વીક-એન્ડ' ગણાય છે. સાધારણરીતે અમને અરધો શનિવાર અને રવિવાર છુટ્ટી મળે છે, પણ 'લેબર વીક-એન્ડ'માં અમને તે સાથે સોમવારની પણ રજા મળશે. તે પછી-ના અઠવાડિયામાં પણ એક વધુ છુટ્ટી કાર્ટરટનના મેળા માટે મળશે. તમારા હિંદુસ્તાનમાં આવા મેળા થાય છે ખરા? તે દિવસે અહીં તો ઘોડાં, ટટ્ટુઓ, બળદો, વછેરા અને એવાં પશુઓનો મોટા જલસો થાય છે. તે વખતે તેના સંગમાં બીજી મજાઓ પણ ગોઠવાય છે. જાતજાતની ગાયનમંડળીઓ, નૃત્યમંડળો, નિશાનબાજી, ખુરશી-વિમાન (એટલે તમે એક ખુરશીમાં બેસો અને યંત્ર ચાલે તેવા જ તમે જાણે હવામાં ઝૂલતા નીકળો) અને એવું બીજું એટલું બધું હોય છે કે કહેતાં પાર ન આવે. ઘોડાની અને ટટ્ટુઓની સવારીની હરી-ફાઈઓ પણ થાય છે. આવી એક હરીફાઈમાં મને એક વાર સુંદર 'ડિનર સેટ' (ભોજનનાં વાસણો) ઇનામમાં મળી હતી અને એક બળદનું વજન અટકળથી કહી આપવામાં ત્રણ પાઉન્ડ મળ્યા હતા. વજનના અંદાજની આ હરીફાઈ પણ દર સાલ થાય છે.

હિંદુસ્તાનમાં તમને ઘણી ફિલ્મો જોવા મળે ખરી કે? આવતે અઠવાડિયે અહીં Gone with the wind નામની એક સરસ ફિલ્મ આવવાની છે. એ આખી ફિલ્મ રંગથી ભરપૂર છે અને ચાર કલાક ચાલે છે. મેં આ ફિલ્મ ન્યૂઝીલાંડના પાટનગર વેલિંગ્ટનમાં જોઈ હતી અને મને બહુ જ ગમી હતી.

હું ને મારી મિત્ર સોમ ને બુધવારે રાત્રિશાળામાં જઈએ છીએ અને શૉર્ટહૅન્ડ તથા ટાઇપિંગ શીખીએ છીએ. સોમવારે સાંજે સાતથી નવ સુધી શૉર્ટહૅન્ડ અને બુધવારે તે જ સમયે ટાઇપિંગ હોય છે.

ગયા શનિવારે અહીંની 'લિટલ થીએટર સોસાએટી' નામની સંસ્થાએ 'ધ લૉર્ડ ક્રિસ્ટૉફર-બીન' નામનું મજાનું નાટક ભજવ્યું. તે ખૂબ જ વિનોદપૂર્ણ હતું અને દરેક જણને બહુ આનંદ આવ્યો. હિંદુ-સ્તાનમાં તમને ઘણાં નાટકો જોવાનાં મળે છે?

આવતે મહિને 'ઈન્ટર-હાઉસ એસોસીએશન' નામનો એક પ્રસંગ થવાનો છે. માસ્ટરટનના દરેક ધંધા તરફથી નવ છોકરીઓની ટીમ તેમાં મોકલવામાં આવે છે અને તે દરેક એકબીજી સાથે કવાયત, કૂચ, દડાની રમતો અને બીજી ઘણી બાબતોમાં હરીફાઈ કરે છે. અમારી દુકાનની ટીમને એક સુંદર રૂપેરી પ્યાલો મળ્યો છે અને ટીમની દરેક સભ્યને તેની એક ઝીણકી આવૃત્તિ ભેટ મળેલી છે.

વારુ, કનુભાઈ; આ પત્ર તમને મળશે ત્યારે નાતાલના દિવસો હશે, એટલે આ તકે જ તમને ખુશાલ નાતાલ અને સાલમુબારક ચાહું છું.

આ પત્ર તમને સલામત પહોંચે અને આગલા પત્રની જેમ ડૂબી ન જાય એવી આશા છે.

તમારી તરફથી જેમ બને તેમ જલ્દી જવાબ મળવાની રાહમાં

તમારી ન્યૂઝીલાંડની પત્રમિત્ર ગ્વેન્ડા (Gwenda)

એક નવું સરનામું: Miss Catherene M. Inman
3, Leon Ave. EASTWOOD (N. S. W. Australia)

માધુકરી

અને દિન અગાસને વિધુવિહીન સિંધુ હસે,
હસે ઝરણ માર્ગમાં ખડક સાથ જ્યાં આથડે,
વિધાય દૂર વીજથી ગગન મેઘનું એ હસે,
વિધાઈ અથડાઈને ત્યમ હસું હમેશાં જગે.

(બારી બહાર) —પ્રહ્લાદ પારેખ

સૂંગ બહેનોની ત્રિપુટી

ચીનના અધિનાયક ચાંગ કાઇ-શેકનાં સહધર્મચારિણી શ્રીમતી મે-લિંગ, એ ત્રણ સૂંગ બહેનોની ત્રિપુટીમાં સૌથી નાની બહેન છે. સૌથી મોટી બહેન શ્રીમતી આઇ-લિંગ ચીનના નાણાપ્રકરણી પ્રધાન ડૉ. એચ. એચ. કુંગની સ્ત્રી છે, અને વચેટ શ્રીમતી ચિંગ-લિંગ આર્વાચીન ચીનના સર્જક ડૉ. સન યાટ સેનની પત્ની થાય. આ ત્રિપુટીએ નૂતન ચીનને બીજી સ્વતંત્ર પ્રજાઓમાં માનવંતું સ્થાન અપાવવા અથાગ શ્રમ લીધો છે.

એમના પિતાએ અમેરિકામાં શિક્ષણ લીધું. ગ્રૅજ્યુએટ થઇને વતન આવી એમણે એક સુંદર શિક્ષિકા જોડે સ્નેહલગ્ન કર્યું. પતિ-પત્ની બંને ક્રિશ્ચિયન હતાં ને એમનો ગૃહસંસાર બહુ સુખરૂપ હતો.

આ સૂંગદંપતી એકમેકનાં પૂરક હતાં. શ્રી સૂંગ હતા આવેશમય, ઉત્સાહી અને ભાવનાશીલ શ્રીમતી સૂંગ હતાં સ્વસ્થ, ઠરેલ અને વ્યવહારકુશલ. વળી શ્રીમતી સૂંગ વિશદ વિચારક હતી અને જે કામ હાથ ઉપર લેતી તેને મુશ્કેલીઓ પાર કરીને પણ પૂરું કરવાની આગ્રહી રહેતી. એમનાં સંતાન માતાને ચાહતાં અને પિતાને પૂજ્ય માનતાં. આ બહેન-ત્રિપુટીને વળી એક ભાઇ-ત્રિપુટી પણ હતી. બાળકોને શિક્ષણ આપવા સૂંગદંપતી અમેરિકા જઇ રહ્યું અને એક ભાઈ તથા ત્રણ બહેનોને ભણવા રાખી પાછું ચીન આવ્યું.

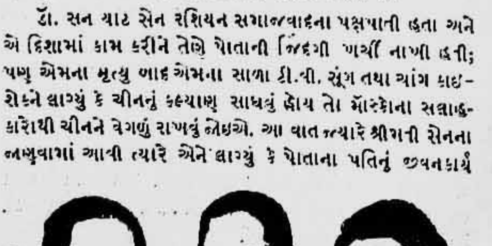
સૌથી મોટી બેન પોતાની માતા પેઠે સ્વસ્થ, વહેવારુ અને મોભો જાળવનારી છે; સ્વભાવે અક્કડ હોવા છતાં આકર્ષક અને મનોહર છે; કુટુંબમાં એ મુરબ્બી અને મોવડી છે.

સ્વ. ડૉ. સન યાટ સેન ઘણીવાર સૂંગકુટુંબને ઘેર આવતાજતા. તે વખતે ડૉ. સેન ચીનના નેતા હતા. મોટી બેન આઇ-લિંગ મંત્રી તરીકે એમની સાથે જપાન ગઇ. ત્યાં એણે ડૉ. એચ. એચ. કુંગ જોડે સ્નેહલગ્ન કર્યું. એમનો પુત્ર ડેવિડ આજે બૅંક ઑવ ચાઈનાનો ડાયરેક્ટર છે. શ્રીમતી કુંગ શાંઘાઇમાં એમના વેપારધંધાને ખૂબ આગળ ધપાવી રહ્યાં છે અને પોતાના રાજ્યપ્રકરણી જ્ઞાનને લઇને એ પોતે નામચીન બન્યાં છે.

વચેટ ચિંગ-લિંગ બાલ્યાવસ્થામાં શાન્ત અને નમ્ર હતી. વળી એ કલ્પનાશીલ ને હીરની ફેલ જેવી દેખાતી હતી. પરંતુ જ્યારે એની આદર્શભાવના કેળવાઇ ત્યારે એ ખડક જેવી નિશ્ચલ બની ગઇ. પોતાને ઘેર ઘણીવાર એ ડૉ. સન યાટ સેનની વાતો ધ્યાન આપીને સાંભળતી. ત્યારથી એના મનમાં દૃઢ પ્રતીતિ થઈ ગઇ કે ચીનને સ્વતંત્ર કરવાનો ક્રાન્તિ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

અભ્યાસ પૂરો કરીને અમેરિકાથી એ ચીન પાછી વળી ત્યારે રસ્તામાં પોતાની નાની બહેન મે-લિંગને અને ડૉ. સન યાટ સેનને મળવા એ જપાન ઊતરી. ત્યાં એ પણ ડૉ. સેનની મંત્રી બની, એટલું જ નહિ પણ ક્રમેક્રમે ડૉ. સેનની મદદનીશ, સલાહકાર અને પત્ની પણ બની. ડૉ. સેન એના કરતાં સત્તાવીસ વરસે મોટા હતા, પરંતુ એમનું દાંપત્ય ખૂબ ચેતનવંતું ને વહાલસોયું હતું. લાગલાગટ નવ વર્ષ સુધી તેઓ બંને ચીનને બંધનમુક્ત કરવાને મથ્યાં. શ્રીમતી સેન ગૃહિણી તરીકે જ રહેતી અને જાહેર જીવનમાં ન આવતી; પરંતુ પતિના અવસાન બાદ એણે અધૂરું પતિકાર્ય ઉપાડી લીધું છે. એ છૂટથી ભાષણો આપે છે અને નવરચનાની પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે.

ડૉ. સન યાટ સેન રશિયન સમાજવાદના પક્ષપાતી હતા અને એ દિશામાં કામ કરીને તેણે પોતાની જિંદગી ખર્ચી નાખી હતી; પણ એમના મૃત્યુ બાદ એમના સાળા ટી.વી. સૂંગ તથા ચાંગ કાઇ-શેકને લાગ્યું કે ચીનનું કલ્યાણ સાધવું હોય તો મૉસ્કોના સલાહકારોથી ચીનને વેગળું રાખવું જોઇએ. આ વાત જ્યારે શ્રીમતી સેનના જાણવામાં આવી ત્યારે એને લાગ્યું કે પોતાના પતિનું જીવનકાર્ય

સૂંગ બહેનોની ત્રિપુટીઃ આઈ-લિંગ, ચિંગ-લિંગ અને મે-લિંગ

ધુળધાણી થઈ જશે. તેથી એ પોતાના કુટુંબને તજી દઈ ગૉટકો જઇ રહી. પરંતુ જ્યારે જાપાને ચીન ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તરત જ એ પુનઃ કુટુંબમાં ભળી ગઇ. ચીન દેશના મહાસમર્થ રાષ્ટ્રનેતાનાં વિધવા પત્ની તરીકે ચીનની આમજનતામાં એમનું ભારે સન્માન છે અને તેનો લાભ લઈ શ્રીમતી સન સ્વર્ગસ્થ પતિના આદર્શોને પહોંચી વળવા અથાગ જહેમત ઉઠાવે છે. પિતાની પેઠે શ્રીમતી સન સ્વપ્ન-શીલ અને ભાવનાવાદી છે. માતા તરફથી એને સરસ પ્રેરક બળ મળ્યું છે. ઉપરાંત પોતે ઘણી સુંદર રમણી છે.

શ્રીમતી ચાન્ગ કાઈ-શેક એનાં જેવી સુંદર નથી. પણ એની પ્રતિભા અને એના તનમનાટ લોકોને ખેંચી રાખે છે. કૉલેજમાં એના અભ્યાસના વિષય ઘણા જ મુશ્કેલ હતા, પણ ભણવામાં એ એટલી દક્ષ હતી કે ભારેમાં ભારે માનઅકરામ જીતી જતી. ગ્રૅજ્યુએટ થઈ ત્યારે એની ઉમર એકવીસ વરસની હતી. જ્યારે એ પોતાને વતન ચીન ગઈ ત્યારે એના પિતાએ આખી દુનિયામાં સૌથી મોટું ગણાય એવા 'કોમર્શિયલ પ્રેસ'ની જમાવટ કરી હતી. મે-લિંગ ચીન જતાં-વેંત સામાજિક જીવનમાં કામે લાગી ગઈ. રફતેરફતે રાજકીય જીવનમાં પણ પડ્યા. સરદાર ચાંગ કાઈ-શેક એના ભાઈના મિત્ર થતા એટલે તેની હેતેડ સ્વાભાવિક રીતે ઓળખાણ થઈ જ્યારે ચાંગ કાઇ-શેકે એને પોતાની પત્ની થવા કહ્યું ત્યારે પ્રથમ તો મે-લિંગે ના પાડી—એ કારણે કે ચાન્ગ કાઇ-શેક ક્રિશ્ચિયન ન હતા. સરદારે કહ્યું કે હું પહેલાં એ ધર્મનો અભ્યાસ કરું અને મને યોગ્ય લાગે તો પાછળથી એ સ્વીકારું. આટલી કબૂલતથી મે-લિંગ લગ્નમાં સંમત થયા. સરદારે ત્રણ વર્ષ બાદ ક્રિશ્ચિયન ધર્મના સંતોષકારક અભ્યાસ પછી એ ધર્મનો અંગીકાર કર્યો.

લગ્ન થયું ત્યારથી માદામ ચાંગ કાઇ-શેક એના પતિના આધાર-રૂપ સુકાની થઇ રહ્યાં છે. પતિની મનઃકલ્પનાઓને તે મૂર્ત રૂપ આપે છે. પતિને પશ્ચિમનું જીવન સમજાવે છે અને પશ્ચિમને ચીનની ભાવનાઓ સમજાવે છે. સને ૧૯૩૬માં જ્યારે સરદાર કાઇ-શેક પોતાના તાબેદાર નાયકના હાથમાં નજરકેદી બની ગયા ત્યારે માદામ ચાંગ કાઇ-શેકે અજબ કુનેહ, ધૈર્ય અને ક્ષમતા વાપરીને પતિના પ્રાણ બચાવ્યા. એ વખતે બીજું કોઇ હોત તો આજે ચાંગ કાઇ-શેક જીવતા હોત કે નહિ એ પણ શંકાભર્યું છે.

જાપાન હેતેડની લડતમાં માદામ ચાંગ કાઇ-શેકના ઉત્તમ ગુણો પ્રકાશમાં આવ્યા છે. એનામાં અજબ વ્યવસ્થાશક્તિ, ઉપયોગી-પણાની તીક્ષ્ણ નજર તેમજ માણસને પારખવાની ચતુરાઈ છે. નૂતન ચીનમાં સ્ત્રીજાતિને ઉચિત સ્થાન અપાવવા એ પોતાથી બનતું બધું કરી રહ્યાં છે. એ કહે છે કે ચીનને આગળ લાવવું હોય તો ભૂતકાળને ભૂલી જાઓ; ભવિષ્ય ઉપર એકાગ્રચિત્ત બનો અને નેતાગણને કેળવો.

એમની સ્થાપેલી સ્ત્રીઓની સલાહકાર સમિતિએ આજસુધીમાં ૬૩૦ બહેનોને જુદાંજુદાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરવાલાયક સંપૂર્ણ તાલીમ આપીને કેળવી છે. સ્ત્રીઓની આવડત અને તાકાતને વધારવા એક બીજી સંસ્થામાં ૧૨૭ સ્ત્રી ઉમેદવાર છે. આ ઉમેદવારો આખા ચીનમાં ફરે છે અને બેહેનોને મરથાંઉછેર, વણાટ, ભરત વગેરે શીખવે છે.

આજે જ્યારે જાપાનનું આક્રમણ વધ્યું છે અને લડાઈ જોરથી ચાલી રહી છે ત્યારે જુવાન શિક્ષિત વર્ગનાં યુવકયુવતીઓ મોટી સંખ્યામાં સ્વતંત્ર ચીન એટલેકે પશ્ચિમ ચીનમાં એકઠાં થઈ રહ્યાં છે. માદામ ચાંગ કાઇ-શેક એમને અભ્યાસ વધારવાનું તથા સુલેહશાન્તિ થાય ત્યારે ચીન પ્રત્યેનું કર્તવ્ય બજાવવાનું કહી રહ્યાં છે.

છેલ્લાં ત્રણ વરસમાં ચાળીસ લાખ અભણ ગામડિયણ બાઇ-ઓને વાંચતી કરવામાં આવી છે અને પચીસ હજાર બહેનોને ખેતી-કામમાં તેમજ રાજ્યતંત્ર ચલાવવાના કામમાં કેળવી છે. આશરે પાંચ હજાર સ્ત્રીઓ રેશમના કીડા ઉછેરી રેશમ અને સુતર કાંતવાનું છે.

માદામ ચાંગ કન્યાઓને લશ્કરી તાલીમ પણ અપાવે છે. એની દૃષ્ટિ દીર્ઘ અને બુદ્ધિ ઘણી કુશાગ્ર છે અને નજીવી વાત પણ એના ધ્યાન બહાર જતી નથી. વાસણ કેમ બરાબર માંજવાં એ પણ તે જાતે શીખવે છે; વીસ હજાર જેટલાં અનાથ બાળકોને ઉછેરાવે છે અને સ્વદેશને ખાતર જીવતાં શીખવે છે.

ચીની લોકની સહનશીલતા અજબ જેવી છે. સંજોગોને અનુકૂળ થઇ જવાની એમનામાં કરામત છે, હસીને દુઃખ જીરવી લેવાની કળા છે; અને તેથી જ હાર કબૂલ કર્યા વગર અપાર સંકટોનો સા-મનો કરીને તેઓ લડી રહ્યા છે. અવ્યવસ્થાની વચ્ચે તેઓ ઉજ્જવળ ભાવિનો પાયો નાખી રહ્યા છે.

પ્રજાના ઘડતરની આ યોજનામાં ખાસ આગળપડતું લક્ષણ તો છે સ્ત્રીજાતિને મળતું ઊંચું પદ. પુરુષવર્ગની સાધના ને સિદ્ધિમાં તેઓ સરખે ભાગે હકદાર બને છે. અને ઇતિહાસ એક દિવસ પુરવાર કરશે કે આ પરિસ્થિતિ મુખ્યત્વે કરીને સુંગકુટુંબની એક ભગિની-ત્રિપુટીના અસાધારણ પ્રયાસ ને પરિશ્રમને આભારી છે.

(ટ્રૅઝરચેસ્ટ) દે. પ.

ગુજરાતમાં આદિમાનવ સંસ્કૃતિનું સંશોધન

હિંદી સરકારના પુરાતત્ત્વખાતા અને ગુજરાત સંશોધન મંડળના સંયુક્ત પ્રયાસથી આ શિયાળામાં ગુજરાતમાં કેટલુંક મહત્ત્વપૂર્ણ પુરાતન શોધખોળનું કાર્ય થયું છે. માનવજાતની જૂનામાં જૂની સંસ્કૃતિનો કાળ પાષાણયુગ કહેવાય છે. એટલે કે તે વખતના લોકોને ધાતુઓ વાપરવાની સમજ ન હતી ને એકમાત્ર પથ્થરની જ વસ્તુઓ વાપરતા. એ પાષાણયુગના પ્રારંભકાળનો માનવ તે આપણા કરતાં આકારે જરા જુદો પડતો. તે વાંદરાને મળતું મોઢું અને શરીરે વાળ ધરાવતો, એટલે તેને નરવાનર ape-mannું નામ અપાયું છે. આ-પણા વડવા એ નરવાનરો શિકાર અને માછલાં ઉપર ગુજરાન ચલા-વતા અને મુખ્યત્વે નદીઓના કાંઠે એ ખોરાક સુલભ હોવાથી ત્યાં વસવાટ કરતા. ચામડાનાં વસ્ત્રો ધારણ કરતા અને સાહકુટુંબ રહેતા. શિકાર, સ્વરક્ષણ ને ઘર વપરાશ વગેરે માટે એ લોકો કઠણ પથ્થર અને લાકડાનાં જાતજાતનાં હથિયારો હાથે ઘડીને વાપરતા. આપણા પૂર્વજ આદિમાનવની સંસ્કૃતિ કંઇક આવી હતી.

પાષાણયુગની આ પ્રારંભિક માનવ સંસ્કૃતિઓની શોધખોળ ઉપલી સંસ્થાઓ દ્વારા હમણાં ગુજરાતમાં કરાવવામાં આવી છે, અને તેના માટે યુરોપમાં આ વિષયનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી આવેલા પુરાવિદોને રોકવામાં આવ્યા હતા.

આ શોધખોળ દ્વારા જણાયું છે કે ઉત્તર ગુજરાતમાં, મુખ્યત્વે સાબરમતીની ઉપત્યકામાં, આજથી લગભગ પચાસથી પંચોતેર હજાર વર્ષ પૂર્વે આદિમાનવોએ વસવાટો માંડેલા હતા. એ યુગમાં સાબરમતીનો પ્રવાહ હાલ કરતાં ઘણો વિશાળ હતો અને તેના તટ-પ્રદેશે ગાઢ વનો ઊગેલાં હતાં. એ વનોમાં આ લોકો શિકાર કરતા ને ધાર્મિક ઉત્સવો ઊજવતા વિચર્યા કરતા. કેટલાંયે હજાર વર્ષો સુધી એ પ્રજાનો વસવાટ સાબરની ખીણમાં ચાલુ રહ્યો. પછી ઉત્તર હિંદ ઉપર એક મહાન કુદરતી આફત આવી. હિમનદીઓના પ્રવાહો એ પ્રદેશ ઉપર છવાઇ રહ્યા અને બરફના સેંકડો ફૂટ જાડા થરો જમીન પર પથરાઈ ગયા. એ કાળ હિમયુગ કહેવાય છે. છ સાત વર્ષ ઉપર 'યેલ-કૅમ્બ્રિજ એક્સ્પીડીશન'નામનું, અમેરિકન અને અંગ્રેજ ભૂસ્તર-

શાસ્ત્રીઓ તથા પુરાન્વેષકોનું એક મંડળ આ હિમયુગોને લગતી શોધખોળ હિંદમાં કરી ગયું છે. એ હિમયુગના પ્રભાવથી હિંદમાં અસહ્ય ઠંડીનો કાળ બેઠો અને ઉત્તર હિંદની સામે જ આવેલા ગુજરાત વગેરે પ્રદેશો એ ઠંડીને લઇ વસવાટ કરવા યોગ્ય રહ્યા નહિ. કુદરતના આ કોપના કારણે ઉત્તર ગુજરાતમાં વસી રહેલો આદિમાનવસમાજ કાં તો નાશ પામ્યો ને કાં તો એ પ્રદેશ છોડીને બીજે ક્યાંક જતો રહ્યો. ટૂંકમાં આદિમાનવ સંસ્કૃતિનો અહીં અંત આવ્યો.

પછી તો પચાસેક હજાર વર્ષો સુધી એક પછી એક કેટલા યે હિમયુગોના ઉપદ્રવો ઉત્તર હિંદમાં ચાલુ રહ્યા ને તેના પરિણામે ગુજરાતની ધરા જીવનવિહોણી પડી રહી. એ સમય દરમ્યાન, હાલ ઉત્તર ગુજરાત જે લોએસ (Loess) નામની અત્યંત ઝીણી ગોરાડુ માટીથી ઢંકાએલું છે તેના લગભગ દોઢસો ફૂટ જાડા થરો એ પ્રદેશ પર પવનની ક્રિયાથી બંધાયા કર્યા. એ થરોમાં ક્યાંય કોઇપણ પ્રકારના જીવનની નિશાનીઓ જણાતી નથી. આ માટીની ઉત્પત્તિ પણ ઘણી રહસ્યમય માલૂમ પડી છે. ક્યા વિસ્તારમાંથી અને કેવી રીતે એ માટી ઊડીઊડીને ઉત્તર ગુજરાત ઉપર પથરાઇ છે એ કોયડો હજી હવે ઉકેલવાનો છે.

ઉત્તર હિંદ પરના હિમયુગોનો અંત આવતાં ગુજરાતમાં એ ગોરાડુ માટી (લોએસ)ના થરો બંધાયાની ક્રિયા પૂરી થઇ અને તેની સાથે જ વાતાવરણ પણ વસવાટ યોગ્ય બન્યું. આ લાંબા ગાળા દરમ્યાન વિકાસક્રમને લઈ આદિમાનવ હાલના જેવો મનુષ્ય બની રહ્યો હતો અને તેની પાષાણ સંસ્કૃતિ ઘણી જ પ્રગતિ સાધી ચૂકી હતી. પાષાણ સંસ્કૃતિનો એ વેળા છેલ્લો તબક્કો હતો. એ સંસ્કૃતિ સાથે કોઇક અજાણ્યા પ્રદેશથી એક મોટો માનવ સમુદાય ગુજરાતમાં આવી પહોંચ્યો અને આ ગોરાડુના બંધાએલા ટેકરાઓની હારમાળાઓ ઉપર પોતાના વસવાટો માંડી દીધા. આ લોકો મોટાં હથિયારોને બદલે નાનાં તેમજ કળાપૂર્ણ હથિયારો અને તીરકામઠાં વાપરતા, માટીનાં વાસણો ચાકડા ઉપર ઉતારી પકવીને ઉપયોગમાં લેતા અને ઝૂંપડીઓ બાંધીને રહેતા. પાષાણયુગના છેલ્લા તબક્કાની સંસ્કૃતિ ધરાવનારા એ નવા લોકો માનવકુળના કયા વર્ગના હતા, કેવી રીતે તેમની સંસ્કૃતિનો અંત આવ્યો અને એમની એ સંસ્કૃતિ પછી ક્યારે ગુજરાતમાં ધાતુયુગની સંસ્કૃતિનું આગમન થયું ઈત્યાદિ કોયડાઓ હજી હવે ઉકેલવાના છે.

આ સંશોધન આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્ત્વનું થએલું કહેવાય અને તેની ઝીણીઝીણી વિગતો, બાકી રહેલા સંશોધન પછી, અહેવાલ બહાર પડયે આપણને જાણવા મળશે.

(શ્રી અમૃતલાલ વ. પંડ્યાએ મુંબાઈના ગુજરાત સંશોધન મંડળ આગળ ગઈ તા. ૨૧-૨-૪૨ના રોજ આપેલા ભાષણનો સાર).

પતંગિયાની પાંખના ઑટોફોટોનો કોયડો

પતંગિયાની પાંખના 'ઑટોફોટો' લેવાની રીત આ પ્રમાણે છે. એ માટે કૅમેરા કે અજવાળાની જરૂર પડતી નથી. જે પાંખનો ફોટો લેવો હોય તેને ડાર્કરૂમમાં જઈ ફોટોગ્રાફિક પ્લેટની ફિલ્મ બાજુ પર બરાબર દબાવીને મૂક્યા બાદ, પ્લેટને અપારદર્શક કાગળમાં વીંટાળી પેટીમાં અમુક સમય હાલે નહિ એમ મૂકી રાખવી, ત્યાર પછી બીજી પ્લેટોની જેમ એ પ્લેટને ધોવાથી પેલી પાંખનો પૂરેપૂરી વિગત વાળો, નસો અને ટપકાં તથા બીજાં ચિહ્નોથી બરાબર અંકિત થએલો ફોટોગ્રાફ મળી રહે છે! આમ મેળવેલો ફોટોગ્રાફ સામાન્ય રીતે પૉઝિટિવ હોય છે, પરંતુ કોઇ વખત નેગેટિવ પણ આવે છે.

આવા ઑટોફોટો માટે કોઈ ખાસ બનાવટની પ્લેટની જરૂર પડત નથી. પ્લેટ અને પાંખનો સંયોગ ઓછામાં ઓછા બે દિવસ અ વધારેમાં વધારે ત્રીસ દિવસ રાખવો પડે છે. ઉમરે પહોંચેલાં પતં ગિયાંની, એટલે ત્રીસ દિવસ જૂની પાંખોનો પણ ફોટો લઇ શકાય છે

આમ આવો ફોટો પડવો એ એક કોયડો ગણાય. એ વિષે વિવિ અનુમાન કરવામાં આવે છે. એક અનુમાન એવું છે કે પતંગિયાન પાંખમાંનું કોઇ અજ્ઞાત તેજકિરણ પ્લેટ પર અસર કરવાથી છબી પડ આવું કિરણ એક વખત સૂર્યતેજમાં ફરેલા પતંગિયાની પાંખમાંથ તો આવતું નથી ને? એ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવા અંધારામાં જ નીપ જેવા અને કદી યે સૂર્યપ્રકાશ નહિ પામેલા પતંગિયાની પાંખનો જ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને છતાં ઑટોફોટો લઇ શકાયો હતો

બીજું અનુમાન એવું છે કે કોઇ રાસાયણિક તત્ત્વની હાજરી પાંખની રૂંવાટીમાં રહેલી હોવાને લીધે, પાંખ અને પ્લેટનો સંયોગ થતાં ફોટોને આવશ્યક એવી પરિસ્થિતિ પેદા કરીને છબી ઉપજાવે છે. પરંતુ સર્વમાન્ય થઇ પડે એવું કારણ જડયું નથી.

ન્યૂદિલ્હી ખાતે ઍન્ટોમૉલૉજિકલ સોસાએટીની સભામાં શ્રી મનીએ આ પ્રમાણે લેવાએલા ફોટા રજૂ કર્યા હતા.

ધંધાદારી તેમ ફોટોગ્રાફીમાં રસ લેતા સજ્જનો આ હકીકત પર વધુ પ્રકાશ નાખે એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. —મ. હ. દેસાઇ

પંચમહાલના ભીલોને લગતી શોધખોળ

મુંબાઇના ગુજરાત સંશોધન મંડળ તરફથી ગુજરાતની મૂળ પ્રજાઓને લગતી જે શોધખોળો થવાની છે તેનો પ્રારંભ આ શિયાળામાં પંચમહાલ જિલ્લાના ભીલો સંબંધી સંશોધનથી કરવામાં આવ્યો છે. લખનૌ યુનિવર્સિટીના પ્રો. ડી. એન. મજુમદાર, મુંબાઇની શેઠ ગોરધનદાસ મેડિકલ કૉલેજના પ્રો. ડૉ. જી. એમ. કુકલકર અને શ્રી પોપટલાલ ગો. શાહે, ભીલસેવામંડળના સહકારથી આ કાર્ય કર્યું હતું અને ટૂંક સમયમાં જ તેનો અહેવાલ બહાર પડશે.

'બાલશક્તિ ગ્રંથાવલિ'નાં પુસ્તકો

ઉંદરમામા: લેખક–મસ્ત ફકીર, ૦-૫-૦; **પોપટની મુસાફરી:** લેખક–શ્રીરતન લટકારી, ૦-૫-૦; **ચાંદામામા:** લેખક–નાગરદાસ ઈ. પટેલ, ૦-૬-૦; ત્રણેના સંપાદકો ઈન્દુલાલ હ. કોઠારી અને શ્રીરતન લટકારી, પ્રકાશક, બાલશક્તિ કાર્યાલય, બોટાદ (બી. પી. રેલવે).

નવજીવન કાર્યાલયનાં પુસ્તકો

રચનાત્મક કાર્યક્રમ: લેખક ગાંધીજી, ૦-૨-૦; **सयानी कन्यामे:** શ્રી નરહરિ પરીખના ગુજરાતી પુસ્તકનો હિંદી અનુવાદ કરનાર–કાશીનાથ ત્રિવેદી, ૦-૮-૦; **દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન:** લેખક–ગાંધીજી, ૧-૮-૦; **લોકમાતા:** લેખક કાકાસાહેબ કાલેલકર, ૦-૬-૦; **ટૉલ્સ્ટૉય અને શિક્ષણ:** અનુવાદક પાંડુરંગ વિઠ્ઠલ વળામે, ૦-૮-૦; **રચનાત્મક કાર્યક્રમ** કેટલીક સૂચનાઓ: રાજેન્દ્રબાબુના અંગ્રેજી પુસ્તકનો અનુવાદ, ૦-૩-૦; **સર્વોદય:** રસ્કિનના અંગ્રેજી પુસ્તકને આધારે લખનાર–ગાંધીજી, ૦-૩-૦, સાતેના પ્રકાશક–નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ; **मदचोभ्रशतकम्:**(ભર્તૃહરિનાં ત્રણે શતકોમાંથી શ્લોકોની ચૂંટણી) સંપાદક: કાકાસાહેબ કાલેલકર, ૦-૧૨-૦; **મારું ગામડું:** લેખક બબલભાઇ પ્રા. મહેતા, ૦-૧૦-૦; બંનેના પ્રકાશક ગુજરાત વિદ્યાપીઠ. અમદાવાદ

આ મહિનો (માર્ચ) ઇતિહાસમાં

તા. ૧ પોતાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિનાં જીવનચરિત્રો અને તેમાં યે મહારાણી વિક્ટોરિયાના ચરિત્ર વડે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં નામ કાઢનાર અંગ્રેજ લેખક લિટન સ્ટ્રાચીનો જન્મ, ઈ.૧૮૮૦. ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના એક જાણીતા સેવક સર રિચર્ડ સ્ટ્રાચીના એ પુત્ર અંગ્રેજી સાહિત્યમાં આગળપડતું સ્થાન ધરાવે છે.

તા. ૬ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં વિચારપૂર્ણ એટલી જ રંગદર્શી કવિતા લખનાર વિખ્યાત કવયિત્રી અને જાણીતા અંગ્રેજ કવિ ચિંતક રૉબર્ટ બ્રાઉનિંગની પત્ની ઇલીઝાબેથ બૅરેટ બ્રાઉનિંગનો જન્મ, ઈ. ૧૮૦૬. એની અનેક કૃતિઓમાં 'સૉનેટ્સ ફ્રૉમ ધ પોર્ટુગીઝ' નામનો સૉનેટોનો ગુચ્છ (જે કવિ બ્રાઉનિંગ સાથેના સંવનને પ્રેરાએલો) શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

તા. ૯ મહાત્મા ગાંધીજીએ અસહકારની યોજના સૌપહેલાં જાહેર કરી, ઇ. ૧૯૨૦.

તા. ૧૨ નાઝીઓએ રાજરમતથી ઑસ્ટ્રિયા કબજે કર્યું, ઇ. ૧૯૩૮.

તા. ૨૦ અમદાવાદના મીલમજૂરોએ માલિકો સામેની હડતાળમાં વિજય મેળવી ૩૫ ટકાનો વધારો મેળવ્યો અને ગાંધીજીએ ઉપવાસ છોડ્યા ઇ. ૧૯૧૮.

તા. ૨૧ 'કાળા કાયદા'ને નામે હિંદભરમાં હડધૂત થએલું 'રૉલેટ બિલ' ૩૫ વિ૦ ૨૨ મતે પસાર થયું, ઇ. ૧૯૧૯.

તા. ૨૪ હિંદ પરના અંગ્રેજ વર્ચસ્વ વિષેના પોતાના તલસ્પર્શી ગ્રંથો તેમજ અનેકમુખી લેખન પ્રવૃત્તિઓથી જાણીતા થએલા સમર્થ વિદ્વાન વામનદાસ વસુ (મેજર બી.ડી. બસુ) નો જન્મ, ઈ. ૧૮૬૭.

તા. ૨૭ નાસિકની 'ભોંસલે મિલિટરી સ્કૂલ' નામની જાણીતી લશ્કરી શાળા ગ્વાલિયરના મહારાજાને હાથે ખુલ્લી મુકાઈ ઇ. ૧૯૩૮.

તા. ૩૦ રૉલેટ બિલના કાળા કાયદા સામે દિલ્હીમાં હડતાળ અને તેને પરિણામે નિર્દોષો પર ગોળીબાર, ઇ. ૧૯૧૯.

તા. ૩૧ ફ્રેન્ચ ફિલસૂફ અને ગણિતી રેને ડેકાર્ટિસનો જન્મ, ઇ. ૧૫૯૬. 'પ્રિન્સિપીઆ ફિલૉસૉફી' અને 'મેડીટેશન્સ દ પ્રીમા ફિલોસોફિયા'માં તેના પરિપક્વ વિચારો મુકાયા છે. ઇ. ૧૬૫૦ના ફેબ્રુઆરીમાં સ્ટૉકહોમ મુકામે તેનું અવસાન થયું.

આ મહિનાની વ્યક્તિવિશેષ

વામનદાસ વસુ (મેજર બી.ડી. બસુ)

ઓગણીસમી સદીના પ્રભાતે પોતાની વિવિધ પ્રતિભા ને પ્રવૃત્તિથી અમાતૃભૂમિ બંગાળને નરપુંગવોની જે હારમાળાએ અજવાળી ગૌરવવંતી બનાવી છે તેમાં કુશળ અને નિરાળું વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર મહાસમર્થ વિદ્વાન શ્રી વામનદાસ વસુનો જન્મ ઇ. ૧૮૬૭ની ૨૪મી માર્ચે લાહોરમાં પંજાબ સરકારી કેળવણી ખાતાના સુશિક્ષિત કાર્યકર બાબુ શ્યામચરણ વસુને ત્યાં એમના છેલ્લા સંતાન તરીકે થયો. પાંચ માસના બાળ વામનને મૂકી પિતા સ્વર્ગવાસી થયા બાદ ગંગાસ્વરૂપ માતા ભુવનેશ્વરીદેવીએ અત્યંત તંગી અને કારમું દારિદ્રય વેઠી બે પુત્રો અને બે પુત્રીનો ઉછેર તથા શિક્ષણનો બોજ ઉપાડી લીધો. શીલવતી અને બુદ્ધિમતી માતાના સુસંસ્કાર બાળકોના ઊછરતા માનસ પર ચિરઅંકિત થયા.

ઇ. ૧૮૮૨માં મૅટ્રિક્યુલેશન પસાર કરીને વામનદાસ લાહોરની મેડિકલ કૉલેજમાં દાખલ થયા; પરંતુ પ્રસૂતિવિદ્યામાં નાપાસ થયા ત્યારે એમના મોટા ભાઈ શ્રીશચંદ્રના અને બહેન જગતમોહિનીના પતિ તારણચંદ્ર દાસના પ્રોત્સાહનથી ૧૮૮૮માં વધુ અભ્યાસ માટે ઇંગ્લંડ ગયા ને ત્યાં એલ. એસ. એ., એમ.આર.સી.એસ. ને આઇ.સી.એસ.ની પરીક્ષાઓ પસાર કરી અફસર દરજ્જાની લશ્કરી તાલીમ લઇ 'કિંગ્ઝ કમિશન' મેળવ્યું.

સન ૧૮૯૧માં એ સ્વદેશ પાછા ફર્યા તે સાથે જ મુંબાઇ ઇલાકાના મેડિકલ ખાતામાં એમની નિમણૂક થઈ. એમની સોળ વર્ષની નોકરીનો મોટો ભાગ સુદાનની લડાઈનાં રણક્ષેત્રોમાં વ્યતીત થયો અને એ દરમિયાન લેવાએલા અતિશ્રમને કારણે એમનું આરોગ્ય લથડ્યું. ઇ. ૧૯૦૭માં નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ મેળવી પેન્શન લઇ નબળી તબિયતે તે સહકુટુંબ સ્વવતન અલ્લાહાબાદ આવી રહ્યા.

પરંતુ એમનો નિવૃત્તિકાળ તો ખરેખરો પ્રવૃત્તિકાળ બની રહ્યો. ધનસંચય કે સુખવૈભવ એ આ સાધુચરિત પુણ્યપુરુષનું જીવનધ્યેય ન હતું. એમનું એકમાત્ર ધ્યેય હતું ભારતભાગ્યને ઘડનારાં નવાંનવાં બળોની જનની સમી સાહિત્યસેવાનું; જેની સિદ્ધિના શ્રી વસુ છેક છેલ્લી ઘડી સુધી પુરુષાર્થી સાધક રહ્યા.

જીવનભર એમણે વિદ્યાની અખંડ ઉપાસના કરી અને અસંખ્ય ગ્રંથો તથા લેખો લખ્યા. એમનાં ઐતિહાસિક પ્રકાશનોની સામગ્રી તો ખરેખર એમની કીર્તિદા બની ગઇ. અલ્લાહાબાદમાં પાણિની ઑફિસ નામે સંસ્થા કાઢી સંસ્કૃત વ્યાકરણ, 'સિદ્ધાન્ત કૌમુદી'નું ભાષાન્તર વગેરે ઉત્તમ કોટિની પ્રકાશનમાળા પ્રગટ કરી. 'અમુલ્ય વનસ્પતિ'ની તથા 'હિંદના વૈદ્યકીય રોપા'ની પોણા ત્રણસો રૂપિયાની કીમતની ગ્રંથમાળા પ્રસિદ્ધ કરી! જેનાથી એ ભારતવાસીઓમાં ઘેરઘેર જાણીતા થયા તે 'હિંદમાં ખ્રિસ્તી સત્તાનો ઉગમ'ના પાંચ ગ્રંથ, અને 'હિંદમાં ખ્રિસ્તી સત્તાની જમાવટ', સાથે બીજા ઘણા ગ્રંથો એમણે લખ્યા છે.

હિંદી હાથવણાટના સાતસો નમૂનાના ટુકડાઓનો મોટો સંગ્રહ કુલ અઢાર ગ્રંથોમાં એમણે સંઘર્યો છે. આવી અણમૂલી ને વિવિધ સાહિત્યસામગ્રી પ્રગટ કરીને માત્ર એ બેસી રહ્યા નથી; પરંતુ એ બધાંને એઓ કોઇ ને કોઇ ચાલુ સંસ્થામાં કે નવી સંસ્થાઓ સ્થાપીને ચિરસ્થાયી બનાવી ગયા છે.

માતૃભાષા બંગાળી ઉપરાંત અરબ્બી, ફારસી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, હિંદી, ઉર્દુ, સિંધી, પંજાબી, કાશ્મીરી, પુશ્તુ, નેપાળી, ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષાઓ એ જાણતા. સ્વભાવે નીડર, સ્પષ્ટવક્તા અને જેટલા સ્વમાની તેટલા જ સ્વદેશાભિમાની હતા. જલિયાંવાલા બાગની કતલના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે અનેક રાતો સુધી એ ઊંઘી નહિ શકેલા.

અજ્ઞાન ને પરતંત્ર માનસનું તમસ જ્યારે ચોપાસ ફેલી રહ્યું હતું ત્યારે ઊજળા ભાવિની ઝાંખી કરી નવયુગનાં પ્રબળ તેજકિરણો પ્રગટાવવા જિંદગીભર વસમી તપશ્ચર્યાવાળો અખંડ પુરુષાર્થ સાધનાર અને ઇતિહાસ, વૈદ્યક, વનસ્પતિવિદ્યા, આરોગ્ય, અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય, કળા——એવાં જ્ઞાન ને સાહિત્યજીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં અખંડ વિદ્યોપાસના કરી એ બહોળા વાચન અને મર્મગ્રાહી અભ્યાસના ફળરૂપ વિદ્યાની અવિરત ધારા જેવાં લખાણો અને ગ્રંથો વહેવડાવી જનાર એ સમર્થ વિદ્વાનનું ઈ. ૧૯૩૦ના સપ્ટેમ્બરમાં અવસાન થયું.

ગહાદેવ ગોવિંદ રાનડે આખા અભ્યાસ-કાળ દરમ્યાન ખૂબ મહેનતુ વિદ્યાર્થી હતા; પણ નાનપણમાં ઘણા જ ઠંડા ને એકમાર્ગી હતા; અને એટલા નિર્ગમ કે કદી ઘેર આવીને પાસ થયાની ખબર સરખીયે ન આપે. માતા-પિતા એ બાબત ઠપકો આપે ત્યારે સરળતાથી કહે: 'એમાં શું કહેવાનું હતું? રોજ નિશાળે જઈએ એટલે પાસ નો થઈએ જ ને?'

કહેવતોના અર્થ: 'ગાલાના મૂળગા ગયા.' બહુ લોભ કરવા જતાં માણસ ગાંઠનો ગરથ પણ ખોઇ બેસે છે એ દર્શાવતી આ કહેવત પાછળ વાત છે કે માંગરોળના માલા હજામે મહામહેનતે ૨૦૦ રૂપિયાની મૂડી એકઠી કરેલી. આવડી મોટી રકમ એકઠી થઇ તેની ફુલાશમાં અને વેપારમાં રોકી લાખો કમાવાનો અને લોભ થયો અને એ બાબત સલાહ લેવા નીકળતાં કોઇ ટીખળીએ કહ્યું કે 'રાજાનું લશ્કર અહીં દસ દિવસમાં આવવાનું છે. એ વખતે ભાજીના ભાવ વધી જશે, માટે ભાજી ખરીદીને સંઘરી લે.' માલાએ પોતાની બધી મૂડી રોકીને ભાજીની વખારો ભરી લીધી, પણ રાજાનું લશ્કર કાંઇ આવ્યું નહિ ને ભાજી કોહી ગઇ તે નાખી દેવી પડી, અને માલાના મુળગા (ગાંઠના મૂળ પૈસા) પણ ગયા!

આ મહીનાનું નામ-માર્ચ, તે યુરોપીય પુરાણકથાઓમાં વર્ણવેલા યુદ્ધદેવતા માર્સ (મંગળ) દેવના નામ પરથી પડેલું છે.

દેશદેશના શિરવેષ: બાજુએ બતાવ્યો છે તે ચીનના વતનીનો છે.

અશુદ્ધ જોડણીના અનર્થ

સુરત=કામક્રીડા . . . સૂરત=મુખાકૃતિ
તુર્ય=ચોથો ભાગ . . . તૂર્ય=એક જાતનું વાદ્ય
દિન=દિવસ . . . દીન=ગરીબ
નિકર=સમૂહ . . . નીકર=નહિ તો
પલિત=પળિયાં વાળું . . . પલીત=ભૂતપ્રેત
બિન=દીકરો (ફારસી) . . . બીન=વીણા
રફુ=નાઠેલું . . . રફૂ=તૂણવાનું કામ
રાશિ=ઢગલો . . . રાશી=ખરાબ
વિણ=વિના . . . વીણ=પ્રસવની પીડા
વધુ=વધારે . . . વધૂ=વહુ
પુકાર=બૂમ . . . પૂકાર=તિરસ્કારનો ધ્વનિ
રવિ=સૂર્ય . . . રવી=શિયાળુ પાક.

—રમણ અંબાલાલ શાહ

ગણિત ગમ્મત: કોઈ પણ સંખ્યા ધારો. તેનો યોગ (એટલે કે તેના બધા અંકનો સરવાળો) કરી મૂળ રકમમાંથી તે બાદ કરશો તો બાકી રહેલી રકમના અંકનો સરવાળો ૯ (નવ) જ આવશે.

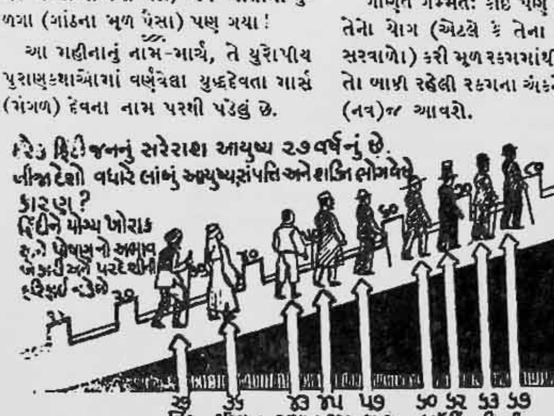

તમે સીધા ચાલી શકો? ઘણા માણસો કહેશે કે હા. પણ આ ટુચકામાં બતાવ્યા મુજબ કરવાનું કોઇને પણ કહેશો એટલે ચાટ પડી જશે!

વાંકા છેડાવાળી એક લાકડી તેના હાથમાં પકડાવી માથું હાથને ટેકવીને, આંખો ફાડેલી રાખી ઝડપથી લાકડીને ચાર ફેરા ફરવાનું એને કહેવું. પછી ચોથો ફેરો પૂરો થાય કે તરત જ એના હાથમાંથી લાકડી આંચકી લઈ કહેવું કે જા જઇને બારણે હાથ અડાડી આવ! એ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરશે પણ સીધો બારણે નહિ જાય, પણ આમતેમ ડાંફોળિયાં મારશે!

૧૯૩૮માં ન્યુ મેક્સિકોની યુનિવર્સિટીના અંગ્રેજી વર્ગમાં શિકાગોનાં મિસિસ લૉરા જેકબ્ઝ નામનાં એક આધેડ બાઈ નવા નિશાળિયા તરીકે દાખલ થયાં હતાં પ્રો. વિલિસ જૅકબસ્ એને ભણાવતા. ને તે એનો દીકરો હતો!

દુનિયામાં લાંબામાં લાંબો કાગળ પોતાને મળ્યો હોવાનો દાવો નૅશનલ ફાર્મર્સ યુનિયને હમણાં રજૂ કર્યો છે. એ ૧૫ ફૂટ ૧૧॥ ઈંચ લાંબા અને ૧ ફૂટ ૩॥ ઇંચ પહોળા એક જ કાગળ પર લખાયો છે!

'OUR INDIA' by M. MASANI

જાડા કાગળ ઉપર ટ્રેસિંગ ઉતારવું હોય તો ગોકાદ સારું પાટિયું, વચ્ચેથી જોઈતી ફ્રેમ જેટલું કોરી કાઢી, તે પર સાદો કાચ કે ગ્રાઉન્ડ ગ્લાસ સપાટી બરાબર બેસાડીને ચીકટ પટ્ટીથી ચોડી દ્યો, અને પછી એકાદ ટેબલ પર તેને ઢળતું ટેકવી નીચે વીજળીની રોશની ગોઠવો. તે ન હોય તો એકાદ અરીસો નીચે રાખી તે પર બહારનો તડકો કે પ્રકાશ મેળવો. આ યોજનાથી જાડા ડ્રૉઇંગ પેપર ઉપર પણ નીચેની આકૃતિ જોઇ શકાશે અને સ્પષ્ટ ચિત્ર ઉતારી શકાશે.

જીવનભરમાં જેણે સ્ત્રીનું મોં સરખું જોયું નહોતું એવો એક સાધુ માઉન્ટ ઍથોસ ખાતે ૧૯૩૮માં મરણ પામ્યો હતો. એના જન્મ પછી તરત જ એની માતા મરણ પામી હતી, ને જ્યાં સ્ત્રીનો પડછાયો સરખો પડતો નથી એવા મઠમાં એને ઉછેરવામાં આવ્યો હતો.

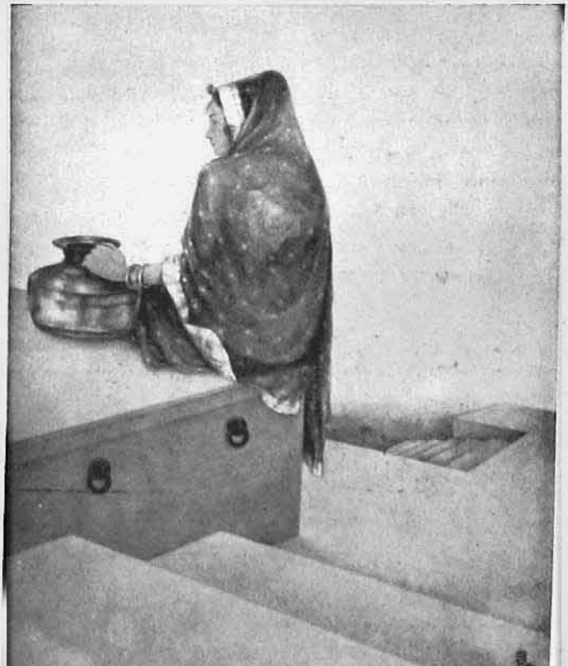
આપણા શરીરમાં લોહી નિયમિતપણે ફરી રહ્યું છે તેની શોધ વિલિયમ હાર્વે નામના શાસ્ત્રીએ કરી હતી.

ગામડાની ઉત્તરાયણ — ચિત્રકાર · એચ. પી. પટેલ

આ તરુણ ચિત્રકારે ચિત્રમાં પ્રસંગોચિત વાતાવરણ બહુ સારું જમાવ્યું છે; માત્ર વેષભૂષાઓને આગે જરૂર કરતાં વિશેષ અલંકારી બનાવી છે.

મુંબાઈ આર્ટ સોસાયટીના
જાન્યુઆરી માસમાં ભરાએલા
પ્રદર્શનમાં રજુ થએલાં ચિત્રો

નદીકિનારે
ચિત્રકાર · પી. આર. રૉય

આ વર્ષના પ્રદર્શનમાં ચિત્રકળાના આલેખનકૌશલ્ય અને પ્રસંગાનુસારી ચિત્રસંયોજનવાળી ઉત્તમ કૃતિઓ રજૂ કરનાર તરીકે આ કલાકારે રૂપાનો ચન્દ્રક મેળવ્યો છે. આ અંકના મુખચિત્ર તરીકે આપેલું રંગચિત્ર પણ એમની જ કૃતિ છે. શાન્ત, સ્વચ્છ આલેખન અને રંગાવટ તથા કાવ્યમય રીતે રજૂ કરેલાં પાત્રો સાથે ઊડતી મધુર વિચારની લહરીઓ, એ એમનાં ચિત્રોનાં અનેરાં આકર્ષણો હતાં.

(બ્લૉકો · મુંબાઈ આર્ટ સોસાયટીના સૌજન્યથી)

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

(વિવરણ માટે જુઓ પૃ. ૮૬)

ડાબી બાજુથી: 'શરસિદ્ધી' શ્યામલાલ પટેલ (અમદાવાદ) બીજું ઈનામ; વચ્ચે: 'માતા'- સફદર માસ્તર (પાલનપુર) ત્રીજું ઈનામ; છેલ્લે: 'નિર્જીવ નળિયાં' હાસમ સુતાર (નડિયાદ), નોંધપાત્ર.

કેટલીક જયંતી-ટિકિટો

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑવ અમેરિકાએ જુદાંજુદાં રાજ્યોની શતાબ્દીઓ તથા વિવિધ પ્રસંગોની જયંતીઓને સ્મરણાંકિત કરવા કાઢેલી ૩ સેન્ટની ટિકિટો-અનુક્રમે: વર્મોન્ટ પ્રાંતની સ્થાપનાની ૧૫૦મી જયંતીના સ્મરણમાં કાઢેલી તેની રાજ્યસભાના મકાનવાળી ટિકિટ; અમેરિકાના મધ્ય પ્રદેશને સૌ પ્રથમ વીંધીને સ્પેનની જીતને સરળ બનાવનાર બહાદુર સ્પૅનિશ સાહસસફરી કોરોનાડોની ચોથી શતાબ્દી ૧૯૪૦માં ઉજવાઈ તે પ્રસંગની એ સફરીની છબીવાળી ટિકિટ; અમેરિકન રાજબંધારણમાં હબસી ગુલામોની મુક્તિ વિષે ૧૩મી કલમ સુધારાયાના પ્રસંગની ૭૫મી જયંતીના સ્મરણમાં કાઢેલી, હબસી પર આશીષ વર્ષાવતા લિંકનની છબિવાળી ટિકિટ; ૧૯૪૦માં વ્યોમિંગ પરગણાની ઉજવાએલી ૫૦મી જયંતી વેળા કાઢેલી ટિકિટ, જેમાં વચ્ચે સમાન હક્ક પ્રબોધની સ્વાતંત્ર્યદેવી, અને બંને બાજુએ એ પ્રાંતના બે મુખ્ય ધંધાઓ (ઢોર ઉછેર અને જંગલ)ના પ્રતીક સમ તેના બે ધંધાદારીઓની છબિ છે; ઉત્તર, મધ્ય અને દક્ષિણ અમેરિકાએ સંયુક્ત થઈને કાઢેલા 'પાન અમેરિકન યુનિયન'ની ૫૦મી જયંતીના સ્મરણમાં કાઢેલી એ ત્રણે દેશની દેવીઓનો રાસ આલેખતી ટિકિટ; ૧૯૪૦માં ઉજવાએલી ઈડાહો પરગણાની ૫૦મી જયંતીના સ્મરણમાં કાઢેલી, એ પરગણાની રાજસભાના મકાનવાળી ટિકિટ; ૧૯૪૦માં પૉની એક્સ્પ્રેસ (ઘોડા પર ટપાલ લઈ જવાની પદ્ધતિ)ની ૮૦મી જયંતી ઉજવાઈ તેના સ્મરણમાં કાઢેલી ટિકિટ; એમાં વચ્ચે મારતે ઘોડે દોડતા ટપાલીનું ચિત્ર છે, અને ઉપલી બાજુ ડાબે ખૂણે ઘોડાના મોઢાના હાડપીંજરનું (૧૮૬૦ની સાલ સાથે) તથા જમણે ખૂણે વાઢેલા કણસલાના ઢગલાનું (૧૯૪૦ની સાલ સાથે) એવાં બે પ્રતીક છે તે એમ દર્શાવે છે કે ૧૮૬૦માં જે મુલક અનેક ઘોડાઓના પ્રાણ હરનારો ભયંકર વેરાન હતો તે આજે ફળદ્રુપ બની ગયો છે.

(શ્રી હરિલાલ બૅંકરના સંગ્રહમાંથી)